

Manifestul înțelegerii. Teorie comparată și particularism vernacular bănățean

Teză de doctorat – Rezumat

pentru obținerea titlului științific de doctor la

Universitatea Politehnică Timișoara

în domeniul de doctorat ARHITECTURĂ

autor arh. Oana Andreea GRECEA (căs. BĂNESCU)

conducător științific Prof.univ.dr.arh. Teodor O. GHEORGHIU

octombrie 2022

1. Introducerea

Pe baza trinomului **om-loc-obiect** și a dialogului **universal-local**, teza identifică valori generale, pe care le exemplifică prin mediul vernacular din Banat, și, în același timp, observă fenomenele care au stat la baza unității unui nucleu local - Văliug-Gârâna-Brebu Nou. Într-un prim sens, este înțeleasă situația actuală a mediului construit, iar invers, este readusă în discuție valoarea, printr-un exemplu care a renegociat-o constant, cu implicații clare asupra mediului construit.

În prima parte a tezei relația dintre om și loc, mediată de locuire, este studiată general, prin prisma unor teorii de arhitectură și filozofie, iar în cea de-a doua accentul cade pe evidențierea și înțelegerea fenomenelor locale care au dus la redefinirea și acceptarea colectivă a valorii, în sânul nucleului amintit. În mediul vernacular din Banat, acesta reprezintă o excepție care a reușit să-și păstreze și să-și reinventeze caracterul printr-o serie de fenomene și particularități locale, care au determinat atât o înțelegere calitativă, totală, a locului cu sens, cât și o gestiune atentă, comunitară, a imaginii mediului construit – un memento al relației omului cu ceea ce e construit în jurul său. Toată această relaționare complexă este exemplificată pe **locuire**, ca mediator prin excelență între om și loc. Casa este atât simbolul sinelui, cât și al apartenenței, iar satul a fost simbolul comunității.

Arhitectura și filozofia au studiat în timp relații complexe, de tipul spațiu-timp, om-spațiu, conștiință-materie, subiect-obiect, care au dus la adoptarea unor perspective obiectiv-realiste, fenomenologice, existențialiste, interconectate și valide în ambele lumi. Aceasta din urmă a susținut întoarcerea la esență de după modernism și a completat perspectivele arhitecturii în relație cu omul și cu locul. În varietatea lor, teorii de acest tip sunt prezentate comparativ în cadrul tezei, pentru a identifica puncte comune, tensiuni, opoziții, și până la urmă consensuri calitative: filozofică (Bollnow, Heidegger), fenomenologică (CNS), poetică (Bachelard), antropologică. Arhitectura și-a extras de multe ori esența și sensul din observațiile filozofice, care i-au creionat calitatea prin aspectul ascuns, dar în același timp vizibil, format, prin mesajul mai mult decât imediat perceptibil, ce nu e la-demână tuturor deodată și care se arată și rezzonează în mod unic cu fiecare dintre noi.

Lucrarea se apropie de un **regionalism critic** (tectonică, materialitate și particularitățile sitului), dar nu îl teoretizează suplimentar, în sensul că nu promovează neapărat mișcări specifice locale, ci încearcă să medieze relația **om-loc-obiect** prin **înțelegere** - a structurilor

universale, locale și a omului, amalgam de experiențe personale, influențe exterioare, relații cu locul, calitatea anturajului etc. În această relație intens disecată în timp, **omul** a fost insuficient inclus și înțeles. Acesta rar se identifică cu pura intelectualizare a mediului construit, cu simplitatea și puritatea formală, în condițiile în care mediul interior este o colecție eterogenă de amintiri și afinități personale, deci o privire asupra felului în care acesta percepe și trăiește spațiul este oportună. Introducerea omului ca prezență în relația dintre loc și forma arhitecturală expandează prin înțelegere posibilitățile de acces la valoare în arhitectură. Acesta, de la simplu observator la factor determinant, completează și deschide noi orizonturi de relaționare, în condițiile în care arhitectura valoroasă trăiește din însăși claritatea și calitatea acestor relații. În relația cu **omul**, arhitectura incitantă presupune experimentare, înțelegere, validare existențială, favorizare a imaginației și a visării, fără să implice neapărat mijloace alambicate de expresie. În relația cu arhitectura, omul se percepe pe sine în spațiu, pe care îl măsoară, imaginează, clasifică și cateodată trece cu vederea; față de acesta, omul își renegociază constant cunoașterea și raportarea.

Astfel, prin înțelegerea fiecărei componente din relația om-loc-obiect și a posibilităților generatoare de valoare pe care le imprimă în cadrul acesteia, a relațiilor ce pot apărea, pot fi coordonate observații și materializări funcționale, adecvate, dinamice prin relații și însemnătate.

Tratarea și teoretizarea arhitecturii **vernaculare** e motivată de faptul că aceasta definește și scoate în evidență valoarea locului ca totalitate și în același timp sugerează posibilități de a renegocia din punct de vedere calitativ ceea ce s-a pierdut. Aceasta are capacitatea de a genera locuri semnificative, datorită sistemelor simbolice sintetizate, atingând astfel scopul suprem care diferențiază arhitectura de o simplă edificare. Majoritatea locurilor au un **geniu** al lor, cu condiția să fie un loc recognoscibil, care astăzi nu e tatonat, susținut, ci din contră, anulat. Geniul locului este sesizat prin înțelegere, iar înțelegerea este **învățată**.

Banatul, ca zonă extinsă pentru exemplificarea principiilor venite dinspre sfera teroretică în mediul vernacular, este un spațiu al experimentului, o zonă extrem de diversă din punct de vedere al influențelor exterioare, al etniilor care l-au coabitat, al felului în care a definit tipologii prin mediul construit, al reliefului, pe care a reușit să le asimileze în mod coerent și să păstreze această coerență în timp. În ultimele decenii, mediul construit din Banat a fost modificat iremediabil, paradoxal, datorită accesului la informație, pierderii idealurilor comune și dorinței de reprezentare în societate. Astfel, acesta devine un mediu propice pentru aplicarea teoriilor de arhitectură, în vederea înțelegerii fenomenelor care l-au impactat negativ, înțelegerii dintr-o altă perspectivă a situației actuale și extragerii aspectelor și fenomenelor valoroase în relația cu locul, omul și mediul construit.

Mediul construit din **nucleul VGB** (Văliug, Gărâna, Brebu Nou), apărut și dezvoltat după alte reguli decât cele enunțate ca fiind valoroase de teoriile de arhitectură, dar centrat pe om și comunitate chiar și după depopulare, poate servi ca o completare a rețelei teoretice, deci poate deveni generator de noi discuții, polemici și relații în cadrul acesteia. Acesta completează polemica dintre arhitectură ca rezultat al locului și arhitectură auto-suficientă prin situația arhitecturii generice care dezvoltă loc și care confirmă faptul că arhitectura nu e neapărat o epifanie a locului, la fel cum nu e neapărat nici un obiect de sine stătător. Ea e atât locală, cât și universală. Atât individuală, cât și colectivă. Atât conținător, cât și conținut.

Alegerea nucleului Gărâna-Brebu-Văliug din **Banatul montan** este una concomitent subiectivă și obiectivă: subiectivă pentru că fac parte din el, atât ca arhitect, cât și ca utilizator, și obiectivă pentru valențele sale pozitive – este unul dintre singurele nuclee din zona Banatului care a păstrat o imagine construită coerentă, în ciuda multiplelor influențe și fenomene care l-au vizat. Deși apărut prin implantare indiferentă, fără să fie un produs al locului, acesta s-a revitalizat prin cultură și fenomene asimilate colectiv, prin puterea masei (creative sau nu) - spre deosebire de teorii, care privesc singular militează pentru o revitalizare prin însăși

arhitectură. Deși opus teoriilor prin ființarea artificială, evoluția pragmatică, contrară celei scenografice promovate de teorie, nucleul generează loc, caracter, atmosferă – sesizabile și atractive, care au puterea de a constrânge în mod pozitiv imaginea construitului. Deși inițial paradoxală, demonstrația coeziunii imaginii prin acțiune și **grijă colectivă** poate contribui cu informație nouă în matricea teoretică ce stă la baza lucrării. În plus, o parte din actorii implicați în revitalizarea nucleului au o sensibilitate pronunțată față de spațiu, atmosferă și loc, și în general experiențele ce compun realitatea de zi cu zi, ceea ce determină salvarea și întreținerea imaginii și patrimoniului fără arhitect, un mijloc definitoriu pentru etica schimbării în procesul amplu al înțelegerii.

Spațiul investigat nu este unul simplu observabil, ca oricare altul, ci unul al proiecțiilor și al așteptărilor, al acceptării și al experienței personale. Această alegere nu este una arbitrară, ci rezultă din concentrarea motivată pe subiect, experiența locului, precum și din circumstanțe și preferințe personale și profesionale. Aspectele și realitățile observate deschid discuția despre **valoare**, moștenire culturală – atât ca introducere în atemporalitate, cât și ca renegociere constantă a sensului, a funcției etc. Contactul **personal** cu zona, pe parcursul ultimilor aproape 30 de ani, este unul privilegiat, al bogăției ipostazelor: musafir în casa de vacanță a unor prieteni, turist de weekend, turist la pensiune, diriginte de șantier, cărăuș de muncitori, supraveghetor de șantier, locatar temporar; astfel, am perceput zona prin ochii copilului, ai adolescentului și ai adultului, am experimentat diverse contacte, locuind în diverse case, în pensiuni sau la cort, și continui să fiu și astăzi atât un martor, cât și parte a vibrației și evoluției locului.

În condițiile evoluției actuale a societății, a conflictului om-natură, studiul de tip **morfologic** al arhitecturii rurale mai poate oferi soluții de regăsire a sensului, acceptate și înțelese colectiv. Nu în ultimul rând, contextul pandemiei și crizele recente au schimbat perspectiva oamenilor vizavi de mediul rural și au determinat o reconectare cu acesta.

Un temei **secundar** al tezei este relația **universal-local**, care prospectează calitățile ce pot fi implementate, în ambele sensuri: principiile universale acceptate determină valoarea duc la înțelegerea unui loc particular (în acest caz, situația mediului rural din Banat), iar particularitățile calitative ale acestuia duc la renegocierea și completarea principiilor universale (nucleul VGB). Valențele locale ale teoriei și valențele universale ale arhitecturii vernaculare se întrepătrund, generând dialog și schimb de valoare. Universalul oferă înțelegere, însemnătate și principii general valabile, iar localul oferă relații primare, reinterpretări și soluții mai mult sau mai puțin adaptate, care, discutate, pot genera piste noi în relația cu contextul.

O astfel de mișcare transcende latura pur teoretică, în care există riscul real de a ignora situații din teren sau nevoi pragmatice ale beneficiarilor. Aici este esențial studiul aplicat pe mediul rural din Banatul montan, de la scara așezării la elementele componente ce țin de locuire, relații și fenomene. Acesta este cu atât mai pertinent cu cât, pe lângă universalitatea sa, este aplicat pe o societate care nu își cunoaște conexiunile și forma.

Motivația prezentei argumentații pornește de la situația **actuală** a mediului construit, din ce în ce mai destructurată, haotică și bazată pe individualism, pe care mi-am dorit să o înțeleg mai profund, dar și de la pasiunea pentru latura conceptuală și teoretică a arhitecturii. În acest sens, studiul **ABC-ului** universal al arhitecturii, împreună cu principiile care dau valoare actului constructiv, cel al condiției și posibilului rol uman, dar și investigarea unor situații concrete, locale, duc la clarificarea cotidianului și a factorilor care îl determină, precum și la identificarea unor principii calitative care pot ghida intervenții viitoare și pot defini imagini și relații valoroase.

Argumentul este bazat atât pe observațiile pe alocuri critice din teren, pe relațiile insuficient căutate între teorii, cât și pe conștientizarea, chiar și numai imaginativă, a aplicării

practice a acestora. Acesta este construit liniar, pe baza unor paralele, conexiuni, opoziții, studii de caz, exemplificări, analize obiective și subiective, implementări, discutate suplimentar în capitolele dedicate.

Întreaga argumentație deschide discuții de tip formă-fond, țesut-obiect, limitat-deschis, prezent-absent, general-specific și readuce în discuție rolul comunității în cadrul așezărilor, amintind de nevoia de receptivitate pentru valorile și nevoile oamenilor, oricât de diferiți ar fi aceștia. Toate acestea imaginează o relație om-loc-arhitectură, în care **calitatea relațiilor** este definită de înțelegere, în care profesionistul înțelege obiectiv (și) condițiile societale ale momentului *trăit*. Dacă relația cu omul și locul este mereu redefinită, interpretată și poate să scoată la iveală calități nebănuite ale arhitecturii, exemplul local prezintă cum, paradoxal, în pofida conflictului dintre modelele locale și cele globale și a oscilației constante între valori diferite, acesta poate deveni un **model** coerent, al influenței comunității în negocierea și păstrarea valorilor. Puterea exemplului devine astfel un mijloc de a eroda mentalități și, de ce nu, de a gestiona unitar imaginea mediului construit.

Pe parcursul argumentației, spațiul și omul sunt mereu tratate împreună, iar locuirea este considerată mediator, întâlnire materializată între acestea. Locul și spațiul sunt privite însă separat, prin prisma relaționării lor în timp: ponderi diferite în căutările arhitecților și filozofilor, de la vid, recipient, la supremația spațiului în fața locului și apoi la reparația locului ca aspect inspirațional. De-a lungul istoriei, arhitectura a avut la rândul ei perioade de ignorare și chiar anulare a locului, dar și atitudini vizibil adaptate și condiționate de caracterul acestuia. Astăzi, nu mai e suficientă o simplă analiză a sitului pe care urmează să se construiască, ci a fost cultivată în timp o întreagă pledoarie în favoarea înțelegerii profunde a acestuia – de la caracteristici fizice, atmosferă, caracter, la aspecte filozofice și psihologice care să poată oferi pista argumentată a unei atitudini față de loc, de prezent și de viitor.

Metodologie și obiective

Fig. 1 Matricea deschisă a teoriilor care asigură baza argumentației

Pe parcursul argumentației sunt utilizate o serie de **metode** precum analiză comparativă a teoriilor, juxtapunerea perspectivelor de cercetare (teorii de arhitectură, filozofie, antropologie, principii vizuale, studiu sociologic, urbanism etc.), fenomenologia, jurnalul fotografic, chestionarul ca puls al locului, procesul participativ, bidirecționalitatea universal-local, implementarea în loc, pentru a servi unor obiective auto-impuse precum:

- Înțelegerea situației actuale a mediului construit prin studiul juxtapus, comparativ, al teoriei;
- Repunerea în discuție a relației **om-loc-obiect**, cu accent pe relații și îmbunătățirea lor;
- Înțelegerea relațiilor posibile în cadrul relației om-loc-obiect și a felului în care acestea definesc și influențează valoarea; susținerea priorității relațiilor în fața conceptelor sau a pistelor uni-direcționale;
- Identificarea punctelor comune, a tensiunilor și contrastelor teoriilor și relaționarea lor pe teme;
- Ordonarea lumii văzute prin referințe universale;
- Conștientizarea și utilizarea prezenței ca percepție totală a lumii, sublinierea importanței cunoașterii sinelui, a corpului și a rolului omului în lume;
- Tratarea locuirii ca mediator între om și loc, ca numitor comun prin care cele două își conferă sens una alteia, fizic și existențial;
- Amintirea capacității arhitecturii de a produce materializări pertinente pentru colectivitate și amintiri, dar și de a asigura ancorare locatarului.

- Înțelegerea fenomenelor care au contribuit la păstrarea omogenă a mediului construit din **nucleul VGB** (local) și impactul acestora în exterior;
- Susținerea unei atitudini clare față de loc, gestionate prin materializarea și experiența spațiului;
- Conștientizarea nevoii de adecvare a noului, prin raportarea la posibile teme extrase din existent, tipologii, atitudini și rezultate potențiale;
- Exemplificarea identificării caracterului unui loc și aducerea sa în prim plan;
- Înțelegerea condiției prezentului și a posibilităților care apar ca rezultat al acestui efort: interpretare, adecvare, reabilitare (a imaginilor și a caracterelor), în detrimentul simplei copieri sau al contrastului necontrolat;
- Împărtășirea propriei experiențe: observator, utilizator, arhitect, beneficiar, constructor, ca parte a poveștii locului;

- Apropierea între realitatea obiectivă și teorii, care să le îmbogățească pe ambele;
- Simularea **înțelegerii** ca fenomen total, generator de posibilități aplicabile instantaneu, universal și/sau local;

- Punerea laolaltă a principiilor ce țin de percepția omului, locului și a obiectului și o situație reală în care acestea conviețuiesc și generează caracter și însemnătate colectivă;
- Încercarea de a genera un discurs calitativ, în opoziție cu unul strict analitic, cantitativ, statistic, prin privirea relației om-loc-obiect ca totalitate;
- Identificarea unor aspecte cuantificabile care conferă valoare, dar și căutarea valorii ca totalitate;
- Generarea unui conținut cu substanță, a unei argumentații complexe, cu trimiteri multidisciplinare, prezentate simplu, concis, accesibil cititorului neexperimentat;

- Înlăturarea preconcepției conform căreia vernacularul este neprofesionist, organic, crescut, iar teoria este un instrument (doar) profesionist, născut, neaplicat. Aceasta din urmă, canal idealizat, ajută la înțelegerea realității nefiltrate, a esenței și este asociată aici cu structurile și clădirile care nu atrag atât atenția (locuire), dar sunt cel mai prezent element construit din mediul vernacular, alcătuind masa, fundalul pe care se descoperă arta locului, caracterul acestuia.
- Înlocuirea, chiar și pentru puțin timp, a privirii nefocusede, defensive, supraîncărcate, dependente de timp (din ce în ce mai caracteristică vremurilor actuale) cu privirea asumată, conectată cu sinele, antrenată și antrenantă.
- Antrenarea interlocutorului prin prezentarea simplă a relațiilor complexe;
- Dezvoltarea personală, profesională, elevarea discursului propriu;

Rezultatul analizei teoretice din prima parte a tezei este materializat într-o schemă vizuală a tensiunii, dialogului și conexiunii, în care exemplul local se inserează ulterior, interferând, completând, generând polemică.

Titlu

În ceea ce privește **titlul**, *Manifestul* poate părea un cuvânt dramatic în discuția despre înțelegere, însă este unul necesar în acest moment, deoarece naște posibilitatea conectării arhitectului și utilizatorului printr-un canal comun, rezultat al cunoașterii totale: a mediului înconjurător, a mediului construit, a locului, a condiției omului, a relației om-spațiu etc. În plus, acesta apare din nevoia sublinierii situației actuale neclare, care are nevoie de o înțelegere mai aprofundată în relația om-loc-obiect – atât de către profesioniști, cât și de privitori sau utilizatori.

Teoria reprezintă baza înțelegerii, atât raționale, cât și metafizice, atât la nivel vizual, senzorial, kinestezic, cât și conceptual și reflexiv. Tratatul comparativ a diferitelor perspective asupra triadei om-loc-obiect oferă substanță, cât și noi oportunități, ale cunoașterii, conexiunii și materializării.

Nu în ultimul rând, **nucleul** tratat, denumit în titlu „*particularism local*” pentru caracterul ideologic, potrivit dinamicii acestuia, vine să completeze această imagine a valorii prin puterea exemplului, a comunității – prin păstrarea identității prin apartenență, aderare la un colectiv mereu renegociat, cu reguli nescrise, dar respectate. Acesta demonstrează cum **înțelegerea** specificului unui loc și **dinamica** unei comunități reinventate, funcționale, animă și păstrează valoarea intrinsecă și definesc în același timp un viitor mai atractiv, atât pentru cei ce îl experimentează permanent, cât și pentru cei ce îl privesc de la depărtare.

Structură

Pentru a susține argumentația generală care gravitează în jurul relației om-loc-obiect și a răspunde obiectivelor enunțate anterior, teza este structurată în cinci părți principale care pun față în față aceste tematici, între care se inserează punctual părți de concluzii, pauze cu rol marcant al unui moment.

Global, materialul este organizat în **două moduri**: o dată în șase capitole principale („INTRODUCEREA”, „LOCUL”, „LOCUIREA”, „PREZENȚA”, „NUCLEUL VGB”, „CONCLUZII”), care pun față în față omul, locul și arhitectura prin juxtapunerea unor teorii variate, și, în același timp, în două părți - una teoretică („LOCUL”, „LOCUIREA”, „PREZENȚA”) și una observată în teren („NUCLEUL VGB”).

Astfel, în primul caz, relația dintre om și loc, mediată prin locuire, este studiată prin **cuvinte cheie** precum *structură*, *limbaj*, *atmosferă*, *caracter*, iar în cel de-al doilea, accentul este pus pe evidențierea și înțelegerea fenomenelor locale care au dus la redefinirea colectivă a

valorii – un dialog universal-local potențial bidirecțional, materializat în masa textului prin referiri și tangențe și în părțile de concluzii prin punctări suplimentare. Fiecare dintre aceste cuvinte cheie antrenează comparativ teorii asupra subiectului, care determină o imagine de ansamblu prin conexiuni, apartenențe sau perspective radical diferite.

La finalul fiecărui capitol apare o trecere graduală către mediul construit din Banat, tratat general. Astfel, în urma trecerii în revistă a perspectivelor teoretice, fiecare capitol aduce în discuție și situația din Banat, ca entitate particulară încă suficient de valoroasă pentru a fi documentată și exemplificată în cadrul acestui dialog. De asemenea, fiecare capitol principal culminează cu o secțiune de concluzii, care structurează și contribuie la observațiile finale, descoperite în urma lecturii întregii teze.

În plus, prin prisma teoriilor supuse comparației, pe lângă **conexiuni**, apar în cadrul textului o serie de **dihotomii** care deschid perspective și ordonează: arhitectură născută din exterior vs arhitectură născută din interior, autonom vs contextual, subiect vs obiect, gând vs sentiment, subiectiv vs obiectiv, constanță vs schimbare, matematic vs experimentat (spațiu), a fi vs a aparține, prezență vs identificare, utilizare vs ancorare (validare existențială), cunoaștere vs implementare (formal), totalitate vs părți, adevărat vs reprodus, interacțiune vs stil, relații vs concepte. Discuția teoriilor selectate generează atât legături, cât și opoziții, într-o matrice care dialoghează prin atitudini față de situația *actuală, om, natură, loc, construcție, formă, atmosferă, percepție, limbaj, arhitect*. Acești termeni cheie au rol **structural** în cadrul tezei, dar poziție disipată în text, ca mai apoi să se reunească în cadrul schematizării finale, cu rol în susținerea concluziilor.

La o privire mai în detaliu, capitolul „**LOCUL**” definește noțiuni, amintește relațiile în timp ale arhitecturii cu locul, discută succint mișcări catalizatoare în relația cu locul, decodifică aspecte care oferă structură și ordine atât mediului natural, cât și celui construit, semnalează importanța atmosferei ca aspect deseori definitoriu al locului, tratează fenomene precum pierderea și recâștigarea locului, trece în revistă evoluția mediului construit rural local. În cadrul acestui capitol, mediul natural, ca unitate calitativă, și cel construit, sunt privite față în față, fiind considerate interdependente, iar conexiunile identificate în cadrul teoriilor sunt apoi extrapolate mediului rural bănățean, în generalitatea sa, pentru a evidenția cauzele din spatele alterării constante a acestuia. În cadrul capitolului „**Structura locului**”, un subcapitol este dedicat evoluției mediului construit rural din Banat, ca siluetă perceptibilă mai mult sau mai puțin unitar în peisaj, după caz, prin relația formă-fond.

În ansamblul său, capitolul „*Structura locului*” încearcă decodificarea și exemplificarea proprietăților formale ale locului, a caracteristicilor fizice, tridimensionale, dar și a celor perceptive, care asamblează caracterului locului în relație cu cel care îl explorează. Aici sunt discutate ingrediente ce determină calități ale spațiului și definesc practic spațiul cotidianului, spațiul trăit cu caracter perceptibil, precum relația natural-construit, percepția, ordinea, adunarea, semnificația, relațiile, conturul, limita, apropierea, evoluția, tipologiile, limbajul, stabilitatea, recucerirea, arta locului.

Capitolul „**Atmosfera**” discută condițiile necesare pentru ca aceasta să apară, dar și forța acesteia, ca vibrație însumată a unui loc, potențial generator al caracterului local.

În cadrul capitolului „**Pierderea locului**” se discută despre situația actuală în lume, dramatică în Banat, dar și despre aspecte constructive, formale, perceptive, umane, ce determină apariția acestui fenomen, pretutindeni și pe plan local.

Capitolul „**LOCUIREA**” vizează la rândul său cunoașterea unor perspective multidisciplinare asupra acestui act (cosmologice, existențiale, tipologice, poetice, sociologice etc.), considerat în cadrul argumentației mediator și traducător al relației dintre om și loc.

Capitolul „**PREZENȚA/APARTENENȚA/ABSENȚA**” investighează felul în care omul vede spațiul, ca eveniment, ca experiență, ca parte a propriei sale valorificări existențiale

- prin prezență, măsurarea spațiului e totală, înglobând aspecte perceptive, mecanice, funcționale, antropologice, existențiale și poetice. Structural, acesta discută atât relații fizice cu spațiul, o cronologie din perspectivă filozofică a relației om-spațiu-loc, cât și tipologii și proiecții personale în relația cu spațiul.

Capitolul „NUCLEUL VGB, BANATUL MONTAN” definește o zonă particulară, valoroasă, pe care o analizează din punct de vedere istoric, structural, social, fenomenologic, antropologic, prin capitolele „Fundalul”, „Fenomenele” și „Implantul ca experiment”. Primul, „Fundalul”, are ca rol creionarea și înțelegerea contextului fizic în care au apărut fenomenele discutate în subcapitolul următor. Ultimul subcapitol, „Implantul”, povestește procesul unei tentative de inserare în țesutul construit al nucleului în discuție, prin aplicarea principiilor calitative sesizate anterior.

În cadrul acestui ultim capitol de dinaintea discuției concentrate a concluziilor, atenția este în primul rând îndreptată spre interpretarea fenomenelor ce au modelat în timp caracterul zonei: tipare de mișcări ale populației, metamorfoza funcției casei în timp, impactul Festivalului de Jazz, caracterul turistic, moștenit și imprimat, etc.

Prin această organizare, teza încearcă să dezvolte argumentația într-un mod cât mai simplu, clar și rezervat, atât prin cuvintele care definesc capitolele, cât și prin prezentarea alb-negru a fotografiilor. Scopul acestui demers este de a pune accentul pe construcția și profunzimea argumentației și pe claritatea și calitatea rezultatelor acesteia.

2. LOCUL

Capitolul discută în primă fază definițiile locului și a spațiului, precum și percepțiile acestora în timp; deseori subordonat spațiului, locul a oscilat de la zonă conținută (Aristotel, Filopon), sit, volum și poziție într-un spațiu mai amplu (Descartes), la regiune cosmică axată pe mișcare, corp și orientare (Kant, Husserl, Merleau Ponty, Irigaray). Pentru Heidegger, *a fi în loc* înseamnă *a fi în lume*, iar locul, spre deosebire de spațiu, *adună*, strânge laolaltă. [1] Locul se schimbă în ritmul omului, are caracter de reper și dă sens [2]; acesta reprezintă o entitate sau o ocazie [3], un spațiu marcat, definit calitativ, ce posedă **caracter**, limită, istorie, nuanță. Mai mult decât atât, valențele **existențiale** sunt cele care îl animă și îl fac interesant astăzi: loc al întrupării tetradei, al găsirii rostului pe pământ, aprioric edificării, având capacitatea de a adăposti.

„Orice ar însemna <spațiu> și <timp>, loc și eveniment înseamnă mai mult” (Aldo van Eyck) [4].

Locul este mai mult decât o locație abstractă, decât un punct pe o hartă; acesta necesită spațiu pentru a-și definitiva condiția și comportă în același timp o caracteristică personală, intimă, care atrage omul în mod intuitiv. În esența sa, locul reprezintă o **totalitate**, o însumare a lucrurilor palpabile, materiale, care definesc realitatea cotidiană și determină calitatea mediului înconjurător, deci esența spațiului din jurul nostru. Astfel, locul este legat direct de experiența de a trăi, ca sumă a intervenției naturalului și umanului, a caracteristicilor mediului natural și a percepției și preferinței individuale. Conținător și conținut deopotrivă, *este cea mai cuprinzătoare manifestare a vieții trăite*. [5]

În ultima perioadă, locul a devenit actor important, dacă nu centru al discursurilor teoretice, prin voci ca Christian Norberg Schulz, Gaston Bachelard, Edward Casey, Jeff Malpas și alții, care au dezvelit noi calități intrinseci ale locului prin lentile poetice, filozofice etc.

În acest context, pe parcursul tezei sunt discutate noțiuni precum geniul locului, locul existențial, locul ca totalitate, precum și noțiuni opuse precum nonlocul, pentru a introduce

mediul vernacular ca reprezentare pură unora dintre ele.

Vernacularul

În cadrul prezentei argumentații, vernacularul este privit ca un exemplu de lume *trăită*, un loc care manifestă **esență**, caracter perceptibil, ușurință în continuitate, precum și spirit colectiv, proximitate. Acesta este văzut întâi ca mediu universal calitativ, iar apoi local, pentru fenomenele care revitalizează și recrează totalitatea – într-un dublu sens universal-local, general-specific. Ca mediu construit ținut pe nevoile, valorile, economia, stilul de viață a unei culturi specifice, acesta poate reprezenta un instrument de a (re-) afirma identități, de a (re-) găsi contactul cu natura și mediul înconjurător, de a (re-) găsi sentimentul de apartenență (la un loc, la o comunitate etc.).

Fig. 2 Vernacularul ca lume trăită, vorbește despre proximitatea dintre oameni și este definită cu materialități locale; 1 – sălașe pe drumul dintre Carașova și Oravița; 2 – dialog între vecini, zona Cornereva; 3 – materialitate locală, Carașova; sursa: fotografii proprii

„Arhitectura vernaculară este o imagine a lumii, care conferă prezență mediului în care viața are loc, nu într-o manieră abstractă, ci în formă poetică concretă. [...] Arhitectura vernaculară dezvăluie o imagine care manifestă < aici-ul > vieții, proximitatea.” [6] Ea este legată în mod direct de două aspecte rătăcite astăzi: **locuirea poetică** și **proximitatea** dintre oameni.

Dacă vernacularul e perceput ca fundație comună între un limbaj formal inteligibil, o înțelegere a dinamicii sociale și o înțelegere a mediului înconjurător, acesta poate asigura atât rădăcini, cât și metoda necesară înțelegerii totalității. Siegfried Giedion observa că mediul vernacular este caracterizat și de relația dintre constanță și schimbare (*constancy and change*), veșnic și efemer, care leagă direct persistența în timp de termenii de *monumentalitate* (simbol, memorie) și *regionalism* (rădăcini în spațiu) [7]. Puterea acestei observații nu constă în opoziția celor doi termeni, ci în implicația conform căreia relația dintre om și mediul înconjurător trebuie să fie mereu reinterpretată.

Discuția despre vernacular trebuie să pornească de la **locuire**, ca rezultat al existenței în lume a omului (*being-in-the-world*, Heidegger), ca mediator și interpret al relației om-loc, ca modul repetitiv care alcătuiește universul construit.

„A construi și a locui exprimă felul în care omul este în lume”. [8] Arhitectura vernaculară oferă o confirmare a acestui gând. Astfel, locuirea tradițională este caracterizată de **dăinuire**, atât la nivel de transmitere a unor obiceiuri, cât și a limbajului spațial, integrate mediului înconjurător și lumii. Heidegger definește dănuirea apelând la cuvintele lui Goethe: *„a acorda într-o armonie neexprimată”*, *„dănuie numai ceea ce este acordat”*. [9]

Ca răspuns în ceea ce privește locuirea, arhitectura vernaculară se află la **originea** artei locului. Prin raportarea la mediul înconjurător, organizare, mijloace și materiale de construcție,

mentalitate, mediul vernacular oferă fundalul pentru apariția și înțelegerea artei locului, ca artă a totalității. Spațiul tradițional invită locuirea poetică, conectată unor structuri ascunse ochiului și opusă simplei măsurari. Aici, locuirea poetică este strâns legată de creația poetică, deci de construirea originară, autentică, care pune în relație cerul cu pământul, omul cu lumea, interioritatea cu exterioritatea, natura cu ocuparea etc.

Chiar dacă actul edificării este unul **intuitiv**, nepretențios, bazat pe varietate în omogenitate, imaginea arhitecturii vernaculare este în general omogenă, ordonată, cu reguli ușor de citit, asimilat și, cel mai important, de continuat și dezvoltat în mod coerent, adecvat, mai departe. În plus, arhitectura vernaculară tratează intim relația cu omul și cu mediul înconjurător, generând identificare, apartenență și persistență în timp. Aceasta comportă deci valențe universale, atemporale și înrădăcinate în același timp.

În **Banat**, arhitectura vernaculară încă mai oferă un exemplu respectuos de raportare la mediul natural și construit existent, în ciuda ritmului actual, alert și iremediabil, de „personalizare” a mediului construit. În plus, pe fondul recentelor situații pandemice și economice, ruralul devine **astăzi** revalorizat de omul contemporan, ca reprezentare necontaminată a autenticității, a originilor sacre, a atemporalității și legăturii cu locul. Pe baza unei promovări și ocupări culturale, în unele localități conștiința comunității e regăsită, generează matrici ale reprezentării și începe să manipuleze realitatea fizică din teren, ținând cont de echilibrul structurilor constituente.

Studiul arhitecturii vernaculare subliniază **conexiunea** dintre mediul construit și om, în ambele sensuri: omul influențează mediul construit prin adăugiri, iar mediul construit influențează direct dinamica, percepția omului și utilizarea spațiului de către acesta. Ca sumă a unor factori etnici, de context, sociali, care nu sunt ficși, mediul vernacular trebuie înțeles și recâștigat încontinuu, pentru ca imaginea redată să rămână sau să redevină una relevantă.

În discuția despre mediul vernacular, în cadrul acestui capitol, **regionalismul critic** este tratat și evaluat istoric, prin prisma relației obiectului construit cu contextul: prin teoreticieni ca Alexander Tzonis și Liane Lefaivre, Kenneth Frampton, William Curtis și Harwell Hamilton Harris și discuții pe baza operelor unor arhitecți ca Le Corbusier, Alvar Aalto și Jorn Utzon în Țările Nordice, Jose Antonio Coderch în Spania, Alvaro Siza în Portugalia, Carlo Scarpa în Italia, Luis Barragan în Mexic, Oscar Niemeyer în Brazilia, Oud, Bakema și van Eyck în Olanda, Rossi, Ungers și Snozzi în Italia, Elveția și Germania, Tadao Ando în Japonia, Richard Meier, Peter Eisenman, Frank Gehry și James Stirling, Herzog de Meuron și Peter Zumthor în Elveția, Olgiati, Anne Holtrop, Pezo von Ellrichshausen ([10], [11], [12]), precum și prin prisma unei scurte treceri în revistă a mișcării identitare românești în secolul XX. [13]

Structura locului

Capitolul încearcă decodificarea proprietăților **formale** ale locului, a caracteristicilor fizice, tridimensionale, dar și a celor perceptive, care asamblează caracterului locului și ordonează spațiul – atât mediu natural, cât și mediu construit, peisaj și așezare, natural și umanizat, termeni inseparabili, aflați mereu în dialog. Locul poate fi structurat atât de către cadrul natural în care se află, de compoziția tridimensională a mediului construit, determinată de organizare și formă, cât și de atmosferă. Împreună, aceste ingrediente determină calități spațiale și caracter, care definesc și influențează spațiul cotidianului, spațiul *trăit*.

O altă posibilă țință a capitolului este **înțelegerea** profundă a relației mediu natural - mediu construit, precum și importanța definirii unei atitudini clare față de context – fie ea traducere structurată, contrast sau orice poziție asumată între cele două. Cele două lumi, cea naturală și cea umanizată, sunt indivizibile, indiferent de motorul apariției arhitecturii *in situ*.

Înțelegerea mediului înconjurător, atât natural, cât și construit, se realizează în

următoarele capitole numai punând în relație directă omul și mediul/locul: „*unitățile naturale ca valea, muntele, râul, se manifestă ca feluri-de-a-fi între cer și pământ, având nevoia de a fi înțelese, pe când unitățile artificiale precum strada, piața, casa aduc ceea ce este înțeles în vecinătatea omului*”. [14]

Peisajul natural și peisajul construit

Natura ca unitate calitativă, generatoare de sens și inspirație, a fost și continuă să fie un subiect de interes pentru o serie de medii culturale precum filozofia, mediul literar, arta, arhitectura etc. Dacă Rainer Maria Rilke vedea natura ca fiind temeiul originar, temeiul acelei ființări pe care o întruchipăm noi înșine, Heidegger o consideră ființa ființării, Foucault simplu sit ca localizare exactă, ce oferă specificitate utilizatorilor și clădirilor, iar CNS o manifestare intrinsecă a geniului locului [15], este esențială descifrarea mesajului și a relației pe care natura o poate genera astăzi cu mediul construit. În ansamblul sau, peisajul natural, deși compus dintr-o varietate de categorii, este **unitar**, exprimă o identitate, un caracter aparte, distinctiv.

Pentru a putea **sălășlui** (*to dwell*, [50]) între cer și pământ, omul trebuie în primul rând să înțeleagă cele 2 elemente și interacțiunea dintre ele. A înțelege natura și peisajul înseamnă mai mult decât contactul cu informația vizuală sau științifică, înseamnă descifrarea mesajului peisajului, identificarea lipsurilor etc. Când mediul înconjurător emană o semnificație clară, omul se simte în largul său, se simte acasă.

Din punct de vedere perceptiv, mediul înconjurător e memorabil nu doar pentru aspectele care sar imediat în ochi, ci și pentru cele care îi conferă identități distincte și care stabilesc o relație cu prezența și corporalitatea omului - de exemplu forma și direcția unor piscuri, ordinea resimțită într-o pădure prin repetiție, prezența unui fir de apă, atmosfera unui loc etc. Ordonat sau destructurat, perceput static sau dinamic, mediul natural presupune diferite scări și viteze în relație cu omul, definind mereu un nou context pe care se poate profila un obiect construit.

O privire asupra mediului natural din **Banat** arată varietate și etajare, complexitate prin relații și suprapuneri, care duc la nașterea unor atmosfere particulare, explicabile prin teorii Gestalt aplicate naturalului și exemplificate vizual în cadrul capitolului: limite tranșante, direcții dinamice, puncte de tensiune, texturi, ritm (dens-rar) etc.

Teoria lui **Norberg Schulz** pleacă de la loc și mizează pe înțelegerea exhaustivă a acestuia înainte de imaginarea oricărui act arhitectural adițional; în percepția sa, locurile construite de om, imagini ale lumii care concretizează lumea sa, pot fi relaționate cu natura în 3 moduri: adiție, complementaritate, simbolistică.

Mediul construit structurat se manifestă ca atare și favorizează înțelegerea, și deci identificarea, prin felul în care se materializează în spațiul dintre cer și pământ prin limbaj (Heidegger, Norberg Schulz). Astfel, luând în considerare caracterul mobil al omului în relație cu o imagine imobilă, valoroasă, a mediului construit, pot fi subliniate **două axe** importante ale relaționării acestora: axa verticală cer-pământ, în care imaginea se structurează și definește relații prin limbaj și axa orizontală, a percepției și interiorizării acestei imagini - din depărtare sau din apropiere. *Sus-jos și aproape - departe* devin astfel duete esențiale în discuția despre structura mediului înconjurător. În cadrul acestora, este definită o suită descrescătoare a privirii mediului construit în cadrul tezei, care pornește de la silueta așezării, definită prin relația figură-fond, până la limită, închidere și organizare interioară.

Aplicat pe mediul rural bănățean, sunt enunțate particularități locale ale satelor în funcție de forma de relief (satele de câmpie, cu delimitări ferme, satele de deal și munte, mai disipate, cu limite difuze), fenomene care au determinat dematerializarea limitei în mediul rural din Banat, sunt identificate organizări spațiale distincte [16], tipologii ale locuinței [17] și nu în ultimul rând, componente definitorii ale limbajului arhitectural, precum limita, figura,

acoperișul, peretele, lumina, camerele etc.

Limbajul fundamental este universal și atemporal și în același timp legat de dialecte locale, ce vorbesc despre lumi simple, *trăite*. Odată ce acesta devine cunoscut și înțeles, se deschide universul posibilităților, al relațiilor posibile.

Atmosfera

Atmosfera este fundamentală pentru definirea prezenței, ca instrument perceptiv **total**. Caracteristică unificatoare, oferă însemnătate locului, îl particularizează și îl face **memorabil**; de multe ori, aceasta este atât punctul de plecare, cât și țelul arhitecturii.

În mediul rural construit, aceasta se constituie prin elemente repetitive, dar variate, ușor de citit, care conferă locului caracter ordonat și unitar, dar și prin particularizări și interpretări personale.

Pierderea locului

Pierderea locului tratează condiția **actuală**, generalizată, a mediului construit din mediul rural bănățean, cauzată de aspecte precum limitele din ce în ce mai difuze, mișcarea populației, pluralismul identitar, urbanizarea accentuată, limita neclară dintre sat și oraș, care au erodat caractere și implicit au destructurat imaginea construitului.

Viteza vieții actuale și accesul total la informație i-au refuzat mediului construit tradițional timpul necesar pentru **adaptare**, iar astfel relațiile calitative dobândite în timp și-au pierdut reverberația: om-casă, om-colectivitate și mental colectiv, om-natură, interior-exterior, mediu construit-mediul natural, centru-limită etc. În același timp, mediul rural nu a putut ține pasul cu intervențiile din exterior, care au măcinat sistematic structura și relațiile acestuia (cu mediul natural, interumane, cu mediul construit), generând un amalgam eterogen, cu impact asupra comunității locale: pierderea unității, confuzie, răsturnare de valori, falsă percepție a apartenenței la tăvălugul ce înseamnă modernitate. Astfel, nu există un moment zero al pierderii locului, o limită clară între o imagine idealizată, funcțională a satului și una la polul opus; fiecare loc a fost însă afectat de propria combinație de factori, amintiți în cadrul studiului sau nu, cu efecte mai mult sau mai puțin marcante.

Pierderea locului, a apartenenței de un loc, este o pierdere legată în primul rând de **atmosfera**, acea amprentă unificatoare care personalizează un spațiu și îl face să fie distinctiv, secundată în mediul local de pierderea identităților distincte ale locului, schimbări de ierarhii în relația cu peisajul, reducerea peisajului la cantitate sau resursă, pierderea clarității demarcației, calibrarea deficitară a proximității, pierderea reperelor, dominația scării asupra spațiului, apariția și cultivarea arhitecturii de reprezentare, inversarea relației țesut-obiect, emigrare, înstrăinarea etc.

„Lipsa caracterului implică sărăcia stimulilor.” [18]

3. LOCUIREA

„Relația dintre om și spațiu nu este nimic altceva decât locuirea gândită în chip esențial”. [19]

În chip esențial, locuirea este mai mult decât urgența unui **adăpost** – ea se compune din raportări, asocieri și relații, un sistem de *strata*, deopotrivă *individual* (poziție și context) și *universal* (înțelegere și gest). Omul își definește spații și umanizează teritorii, creează medii confortabile și modelează peisaje, gestionând mai mult sau mai puțin conștient o relație public-privat, individual-universal, care, înțeleasă, ar putea deveni un instrument al gestionării și medierii coabitării – atât socială, cât și construită. Bogăția de relații pe care omul le experimentează cu și prin spațiul său determină scări și rezonanțe diferite ale actului locuirii:

obiect (palpabil), *casă* (adapost), *așezare* (comunitate), *peisaj*.

Pe parcursul existenței umane, **casa** enunță și bifează roluri multiple: *antropologic* (spațiu care oferă securitate, adăpost, spațiu al retragerii, al destinderii, al regăsirii eului), *filozofic* (existențială, înțelegerea condiției umane, validarea existenței ca însemnătate), *psihologic* (reflecție, proiecție), *arhitectural* (formă, obiect, relații), *sacru* (repetiție a Creației, *imago mundi*, întruchipare a unui cosmos într-un haos), *sociologic* (comunitatea la diferite scări) – iar relația omului cu casa este una în care primeaza **emoția**.

Bogăția de atitudini ale omului în ceea ce privește spațiul nu apar și se dezvoltă separat într-o secvență temporală, ci sunt descoperite, acumulate și păstrate pe tot parcursul vieții, se suprapun dinamic. Locuirea (*dwelling*) devine astfel un **țel**, un termen pe care îl putem atinge și înțelege doar printr-un **efort complet** al ființei umane, al existenței omului pe Pământ. Acesta este motivul pentru care Heidegger a afirmat că omul trebuie întâi să învețe să locuiască. A locui înseamnă a te simți acasă, **a aparține** de un loc, a fi înrădăcinat în el, însă în același timp apartenența este o rezultantă directă a locuirii, care reprezintă scopul arhitecturii în sens existențial: „*doar în locuire putem găsi împlinirea naturii noastre.*” [20]

Mai mult decât îngrădirea unei porțiuni de Univers pentru sine, care devine astfel familiar, locuirea presupune materializarea asumată a unui obiect între **cer și pământ**, cu scopul de a acomoda și de a valida existența umană - un duet între om și loc în care părțile se îngrijesc și se calibrează reciproc. Locuința este un interior pentru locatar, dar și un exterior, o expresie în contact cu mediul înconjurător; ea este atât locală, cât și universală, atât constantă, cât și parte a unei structuri care se redefineste mereu.

Bachelard privește spațiul ca pe o imagine poetică în sine, în care locuirea, acțiune ce presupune prezența omului, nu este restrânsă la casă sau cămin, imagini arhetipale, ci apare în medii în care sunt cultivate imaginația, obiceiurile – în repausul pământului, în claritatea apei etc. Totuși, casa este un **prim univers** al sufletului receptacul, loc pentru imagini poetice, în care primează intimitatea, intensitatea experienței și mai puțin dimensiunile fizice, atinse prin explorare și purtate mai departe prin imaginație, amintiri și obiceiuri moștenite. Spre deosebire de Bachelard, care percepe casa ca pe o lume în miniatură, Foucault vede locuirea ca loc de odihnă închis, iar Derrida ca pe suport pentru omul-martor la evenimentul pe care îl experimentează.

Locuirea a oscilat în percepțiile teoreticienilor de la clădiri centrale sau centralizate, antisituri heterotopice, casa copilăriei, amintită și imaginată, la locuirea de tip *a fi-în* sau bazată pe lucruri imaginată de Heidegger.

În continuare, capitolul tratează noțiunile de **rit** și **ritual**, care stau la baza edificării în cadrul unei societăți tradiționale precum cea din cadrul tezei și sunt legate de acțiuni precum fundarea, întemeierea, alegerea locului de construcție, ca parte a unei geografii mitologice în care omul este acordat unor structuri superioare, mitice ([21], Ernest Bernea și Novacovici, citați în [22] – centrul, vatra, tradițiile întemeierii). Astfel, în cadrul acestor societăți spațiul construit devenea un loc clar **delimitat, închis, locuit și sacru, ordonat** prin limite succesive sociale și economice, raportarea la centru și vecinătăți. Structura locului admite astfel spații *închise*, delimitate și centrate (casa, curtea, grădina), locuri *deschise* (câmpul, pădurea), precum și canalele intermediare care asigură *conexiuni*, precum drumul, poteca, piața, prispa, cerdacul etc.

Satul este mai mult decât o sumă de oameni și gospodării, e în același timp o natură cultivată și o umanizare a locului prin apartenență (*locuire*), cultivare și exploatare [23]; locuința este mai mult decât o sumă de funcțiuni și utilizatori, este un mediator al dialogului sacru-profan, intim-public, gând-expresie, atât pântec, cât și mijloc de reprezentare în societate; comunitatea și familia sunt mai mult decât o sumă de indivizi, ele trăiesc prin empatie și calibrare constantă. Toate aceste structuri comunică, conviețuiesc și se întrepătrund,

determinând ierarhii temporare și permanente.

În cadrul lumii rurale bănățene, la baza ierarhiei sociale se afla **gospodăria și familia**, iar traiectoria spațială a țăranului este marcată de două coordonate: **centrul satului**, subliniat de biserică și **centrul gospodăriei**, marcat de casă.

Mai mult, capitolul urmărește evoluția programului **locuirii** din mediul rural bănățean, în funcție de **factori** precum raportul dintre centru și periferie, activitățile practicate, situația economică din zonă, de relațiile cu civilizațiile care au tranzitat sau ocupat zona, de poziția geografică, de relația cu puterea, materialitate etc.

Administrația Habsburgică a modelat poate cel mai vizibil atât mentalitatea populației din zonă, cât și imaginea mediului construit, prin regularizări parțiale sau complete ale structurilor acestora. În urma metodelor aplicate în cadrul colonizărilor, fondul construit rezultat a primit o componentă **generică**: tipologii importate (casa barocă), care au reușit cu succes să determine un fond construit coerent, devenit al locului, înlocuit apoi din nou cu tipologii generice de tip casă mediteraneană, casă retrasă, volumul ascalar, etc. Dacă inițial forma a fost asimilată, a produs variație, a devenit un melanj al locului, în cadrul celei de-a doua „implantări” de arhitectură generică, mediul construit nu și-a mai găsit unitatea. În cadrul primelor modele, calitatea s-a născut prin onestitatea utilizării materialelor, forma adaptată locului, determinarea unui fond construit coeziv prin temă, repetiție și variație, pe când cele noi sunt risipitoare, ascalare, subiective, incapabile să satisfacă nevoi fizice sau estetice, doar de reprezentare, prin statură și decorație. Forma este o expresie a unor nevoi societale, și acum și atunci.

Pe parcursul istoriei, **casa** a oscilat între a fi adăpost individual, furnizor de provizii pentru sectorul militar, loc croit după meșteșug, suport pentru coabitarea mai multor generații, vitrină a expunerii posesiilor și statutului social.

Considerând că scopul suprem al locuirii este facilitarea înțelegerii propriei naturi umane prin definirea și experimentarea spațiului personal, în care întorsul spre înăuntru eliberează, capitolul discută și noțiuni precum locuirea fără noimă, ne-locuirea, locuirea exterioară sau locuirea poetică.

„Omul se identifică cu casa sa. Se imprimă în ea [...] putem exprima relația dintre om și casă prin a spune că acesta este încarnat în ea. Prin această conexiune apropiată, casa devine o expresie a naturii omului.” [24]

4. PREZENȚA/APARTENENȚA/ABSENȚA

Datorită omului, spațiul devine **loc**, iar datorită spațiului *croit*, omul își poate găsi ancorare existențială. Relația dintre om și spațiu este bidirecțională, cele două componente având nevoie una de cealaltă pentru a se împlini. Privită într-un prim sens, această relație oferă indicii care nu sunt la îndemână în ceea ce privește existența omului în spațiu - felul în care îl percepe, utilizează, influențează etc., și deci lansează primele argumente pentru imaginarea unui spațiu experimentat în raport cu ființa umană.

„Îmi împrumut emoțiile și asocierile spațiului, iar spațiul îmi împrumută aura sa, care întreține și emancipează gândurile și percepțiile mele. O operă arhitecturală nu e experimentată ca o serie de imagini izolate pe retină, ci prin materialul său complet, integrat, prin esența sa spirituală.” (trad.a., [25])

Privitorul îmbogățește spațiul cu semnificație prin simpla sa **prezență**, fizică și emoțională. Prin corpul său, mobil sau staționar în spațiu, omul definește și redefinesc constant

o complexitate de relații cu spațiul înconjurător, iar latura emoțională dialoghează cu spațiul și îi oferă însemnătate. Acesta se raportează la spațiu – prin statură, înălțime, lățime, îl vede, îl atinge și îl trăiește, proiectându-se constant pe sine în relația cu spațiul. Prin afinitatea față de un spațiu și însușirea lui, omul ajunge să se transforme în spațiul său, să se simtă una cu spațiul.

Ca existență în această lume complexă, omul relaționează cu spații și locuri la scări diferite, ajungând să asimileze un tablou complex, întrepătruns, de peisaj și construit, de întins și îngrădit, de vizibil și senzorial. Singur sau ca parte a unei comunități, omul poate fi la interior sau la exterior, deasupra sau dedesubt, în spate sau în față, înspre sau dinspre, sau o combinație între acestea.

Relația omului cu mediul natural a ajuns astăzi una a măsurării de forțe, în care raportul dintre ceea ce ia și ceea ce dă este unul egoist.

Conștient sau nu, omul se raportează la mediul înconjurător prin utilizare, observație, reflecție, înțelegere, implementare [26], care determină o cunoaștere personală a unui loc, prin activarea corpului, a minții și a emoțiilor, pe post de instrumente. **Utilizarea, observarea, înțelegerea** sunt dimensiuni interdependente ale percepției corporale și filtrării psihologice, care zădăresc o realitate stratificată și în același timp personală, care se recrează constant (*constant refresh*).

Utilizarea amintește felul în care omul cunoaște spațiul, prin momente diferite ale raportării ce caracterizează felul în care viața are loc: apropierea, sosirea, accesul, întâlnirea, clarificarea și validarea – proces complex, ireductibil (doar) la comportament motor, impresii senzoriale, experiențe emoționale sau înțelegere logică și care antrenează memoria, orientarea și identificarea [27];

Observația/percepția discută felul în care omul cunoaște lumea din jur prin simțuri, prin proiecția constantă a sinelui și influența experiențelor anterioare. Puterea observației este de a naște legături, întâi implicite, ascunse în profunzimea minții umane, apoi explicite, revelatoare, vizibile pentru restul lumii. Omul citește locul prin observații, experimente și simțuri, canale care se întrepătrund și se completează pentru a randa o imagine complexă a mediului înconjurător. Astfel, acesta acumulează o sumedenie de informații, care coexistă în mod grupat undeva în subconștient și relaționează în timp. Odată revăzute sau amintite, acestea creează referințe, sedimentări, și astfel antrenează și rafinează capacitatea perceptivă.

Atitudinea omului asupra percepției, influența culturii, a experienței trecute și a organizării și ierarhiei senzoriale, toate aceste aspecte influențează percepția; ceea ce omul cunoaște influențează ceea ce percepe.

În cadrul *observației* sunt puse în discuție și noțiuni ca supremația vizualului și încurajarea simțurilor ca mijloace de conectare (Sartre, Merleau Ponty, Pallasmaa), corpul ca mecanism perceptiv, locul amintit (ca rezonanță), simțurile și caracteristicile spațiului, mișcarea, dinamica și ritmul parcursului și situații particulare de raportare la spațiu, precum plimbarea și dansul.

Percepția nu corespunde (doar) informației senzoriale, ci este bazată pe o cunoaștere anterioară (*precogniție*) a lucrurilor în sine. [28] Până acum, doar **teoria Gestalt** a reușit să explice cum funcționează precognition, cunoașterea anterioară percepției fizice, fiind bazată pe legile organizării vizuale. Deși fiecare om are o sensibilitate proprie, are apetente și curiozități proprii, deci poate utiliza o cheie proprie de lectură a locului, există niște reguli ale jocului care organizează și influențează felul în care omul percepe mediul înconjurător. Psihologia percepției se conturează din experiențe empirice, universale, care trec testul timpului, în opoziție cu stilul sau preferințele, care sunt fluctuante. Teoreticieni precum Rudolf Arnheim, Ernst Gombrich, Christian Norberg Schulz, J.J. Gibson au elaborat teorii referitoare la psihologia percepției și în detaliu caracterul vizual al acesteia care, împreună cu teoria Gestalt,

explică felul în care văzul grupează, ordonează și completează informația lipsă, pe baza pe caracteristicilor, poziției, apropierii elementelor percepute.

Înțelegerea apare ca răspuns la întrebările inerente locului, văzut ca o manifestare a lumii *trăite*, unde **lumea trăită** reprezintă un termen definit de Husserl (*world of life*) pentru a descrie lumea concretă, spațială, experimentată anterior cunoașterii, cunoscută ca ceea ce ne permite să experimentăm – tot ce e oferit de natură, inclusiv structurile organizate construite de om (așezare, casă etc.). Termenul definește o experiență naturală, precognitivă, tangibilă oricui – trăim în preajma acestor percepții înainte de a avea o abordare analitică proprie asupra lor, fie ea obiectivă sau subiectivă. Poate cel mai important este că o experiență de acest tip, fiind anterioară cunoașterii, este axată pe **calitate**, deci lumea *trăită* are însemnătate și merită menționată în căutarea esenței din cadrul acestui studiu.

Deși este un proces extrem de complex, înțelegerea implică punerea în ordine: a informației vizuale, a relațiilor, a ierarhiilor etc. Omul își cultivă și își ascute aceasta aptitudine treptat prin gânduri, experiențe, simțuri, proiectarea eului în diverse ipostaze, ca într-un joc de simulare, redefinindu-și constant relația cu mediul înconjurător.

Filozofia este utilizată în acest punct al argumentației ca unealtă care facilitează înțelegerea totală a locului prin introducerea următorilor termeni și metode, considerate elocvente în zugravirea înțelegerii locului de către om: spațiu trăit, spațiu experimentat, fenomenologie.

Înțelegerea pleacă de la scară mare, a peisajului, tratează condiția umană, sinele, și apoi discută înțelegerea calitativă, filozofică a spațiului, prin enumerarea relațiilor dintre om și spațiu, dintre spațiu și loc, de la Aristotel până astăzi. **În timp**, relația **spațiu-loc-corp** a avut sensurile cele mai variate: dacă odată locul era în spațiu, altă dată spațiul era în loc; dacă odată corpul era în loc, altă dată corpul era loc. În această lungă relație, locul a fost întâi dezbrăcat de individualitate, redus la vid, și apoi reindividualizat: spațiu închis (Aristotel), vid, dimensiune și extensie (Filopon), parte a universului infinit (Renaștere), subordonat spațiului (de la Aristotel la Newton, Locke și Leibnitz), vid rematerializat (Descartes), sit (Leibnitz), identitate a poziției, punct (Kant), corp (ca loc) în spațiu, cu putere de orientare (Kant), imensitate intimă a psihicului (Bachelard), comod și familiar (Bachelard), heterotopie (Foucault), locul-ca-eveniment (Derrida), spațiu construit (Derrida), corp feminin (Irigaray), locuire, apropiere și apropiere (Heidegger), scenă a dezvăluirii Adevărului (Heidegger), spațiu neted, regional (Deleuze, Guattari), individualizat prin eterogen (Deleuze și Guattari).

Fig. 3 Tipuri de spații și caracteristicile lor principale, așa cum sunt percepute de către om

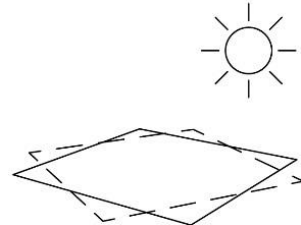
1. Spațiul acțiunii 2. Spațiul difuz 3. Spațiul orientat 4. Spațiul hodologic 5. Spațiul matematic 6. Spațiul secvențial 7. Spațiul conținător 8. Omul ca ființă spațială 9. Spațiul poziție/spațiul punct 10. Spațiul imaginației 11. Spațiul heterotopic 12. Spațiul neted 13. Spațiul mitic 14. Spațiul senzorial 15. Spațiul nocturn

1

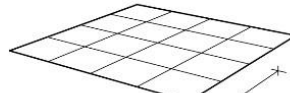
2

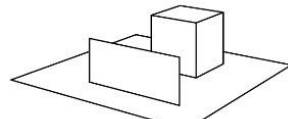
3

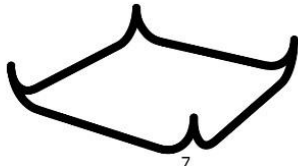
4

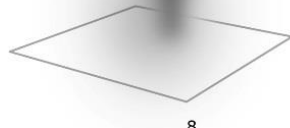
5

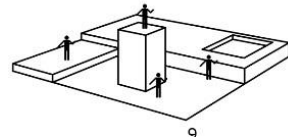
6

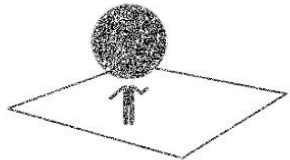
7

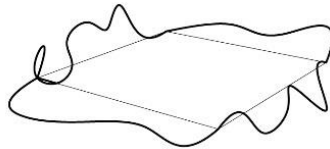
8

9

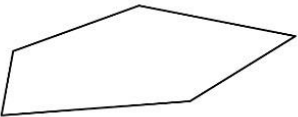
10

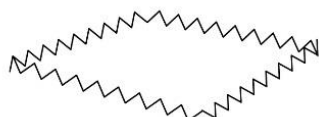
11

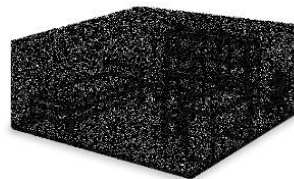
12

13

14

15

Acordul conform căruia omul se raportează mereu la spațiul său este unul comun. Locul nu reprezintă doar o sumă de condiții în care viața se petrece, ci manifestă și înțeles existențial, care se raportează la totalitatea umană (fizic+emoțional). Datorită omului, spațiul devine loc, iar datorită spațiului său, omul își poate găsi ancorare existențială, apartenență. Cele două noțiuni sunt interdependente, generând o simbioză în vederea împlinirii reciproce. Omul se

raportează la spațiu atât prin **corpul** său, cât și prin **mintea** sa, atât fizic, cât și emoțional și imaginativ, redefinindu-se constant în relația cu acesta.

Apropierea, sosirea, accesul, întâlnirea, clairificarea, validarea, sunt toate instanțe ale utilizării spațiului, atât fizice, cât și psihologice, prin care omul se proiectează pe sine și își cunoaște spațiul, internalizându-l. Conform Norberg Schulz, aceste momente ale utilizării sunt structurate prin memorie, orientare și identificare.

Percepția este un instrument de „cântărire” a spațiului, propriu omului, care antrenează simțurile, imaginația, corpul și mișcarea pentru a-l înțelege. Astfel, înțelegerea este considerată aici o condiție supremă a relației cu spațiul, care determină posibilități nelimitate de interacțiune calitativă între omul înțeles și spațiul înțeles.

Pe parcursul timpului, relația om-loc a avut sensurile cele mai **variate**: dacă odată corpul era în loc, altă dată corpul era loc; dacă odată instrumentul principal de „măsurare” a spațiului era corpul, altă dată acesta era dat de mintea umană. Ca o observație generală, relația interdependentă om-spațiu este mereu renegociată; spațiul aparține naturii omului și omul aparține spațiului – două condiții care vorbesc despre a fi în spațiu sau a avea spațiu.

O **primă** interacțiune identificată între cele două componente a fost cea a spațiului platonice, caracterizat de relația dintre lumea ideală a existenței și simțuri. **Aristotel** a definit spațiul închis, care conține corpul în mișcare, la care se raportează prin perechi de tipul orizontal-vertical, sus-jos etc. **Epicur** a imaginat pentru prima dată un spațiu definit de camere, corelat notiunilor de trecător-locatar, temporar-permanent, în-între, o avanpremieră a teoriilor actuale despre spațiu, care îl văd ca pe o colecție coregrafică de camere, o experiență pură prin însăși organizare și atmosferă, în care relația e mai importantă decât conceptul sau mediul înconjurător (Olgiati, Pezo von Ellrichsauzen). Filopon vorbește despre extensie spațială ca esență a spațiului, ce oferă loc corpului și extensie corporală, ce presupune loc ocupat de om în spațiu, în mod similar cu percepția lui Bollnow, conform căreia omul creează și expandează spațiu, în cadrul unei dinamici puternic relaționate de starea acestuia de spirit. Neoplatonicii, teologii medievali, cosmologii renaștiști, fizicienii și o parte din filozofii secolului XVII reduc spațiul la caracterul său cantitativ, eliminând o parte a calității experienței prin ignorarea corpul uman.

Un moment cheie al acestei relații om-loc are loc odată cu mutarea de către **Kant** a noțiunii de spațiu în mintea umană, care aparține intuiției apriorice și relației. Spațiul devine inseparabil de subiectul uman, ca parte a aparatului cognitiv al acestuia - aparține minții și conștiinței acestuia, care la rândul ei depinde de o lume ordonată, de permanență. Corpul devine astfel instrument intim de cunoaștere și interpretare a spațiului, cale privilegiată către loc. Atât **Husserl**, cât și **Merleau Ponty** percep mișcarea corpului ca instrument primordial în cunoașterea locului; corpul trăit, animator pentru lumea trăită, cunoaște mișcare și repaus (Husserl). Mai mult decât simplă cunoaștere, pentru Merleau Ponty mișcarea omului este producătoare de spațiu, origine a spațiului și a posibilelor conexiuni, al cărui caracter este direct determinat de expresivitate și orientare. Corpul, instrument de reacție prin excelență în fața lumii, e un sine un spațiu experimentat, pe baza căruia pot fi înțelese toate spațiile. Dacă acestuia, ca spațiu originar, îi lipsește înțelesul, nu poate fi înțeleasă lumea înconjurătoare.

Simmel remarcă poate pentru prima dată importanța relaționării interumane în cunoașterea spațiului, prin spațiul definit și cunoscut prin socializare, idei tatonate și de **Minkowski** și **Durkheim**, prin percepția spațiului în strânsă relație cu comportamentul uman. Omul e un subiect care reacționează și interacționează, deci poate fi caracterizat de voință. Acest spațiu al intenției, mai mult decât orice spațiu al văzului, este, pe lângă coordonatele sale fizice, unul al vieții, al relației cu omul. Așa cum există diferite reacții și intenții, există multiple modalități de a fi în spațiu, multiple variații ale relației cu spațiul. Omul este mereu în spațiu *cumva*.

Heidegger imprimă o calitate existențială spațiului, prin percepția acestuia ca o cale de

mijloc între minte și corp, condiție esențială pentru apariția prezenței. În relație cu omul, acesta este scenă pentru revelarea Adevărului, definită de adunare și apropiere. Omul internalizează exteriorul printr-un proces dublu: spiritualizare a spațiului și spațializare a spiritului, negociate prin intermediul unor termeni ca regiune, apropiere, locuire, deschidere, adunare.

Asemeni unei prime percepții a spațiului kantian ca poziție, **Deleuze** și **Guattari** văd o relație om-spațiu mediată prin repoziționare și ocupare.

Prin opoziție cu percepțiile majoritar dependente de mișcare și poziționare, Bachelard promovează o relație intimă a locului cu omul, în care primează intensitatea experienței, reveria, imaginația - similară cu cea definită de Pallasmaa, în care spațiul e cunoscut mai complex, prin activarea tuturor simțurilor, nu doar a văzului.

Christian **Norberg Schulz** aduce împreună perspective fenomenologice, existențiale și psihologice ale spațiului în relație cu utilizatorul său, definind o relație totală între caracterul spațiului, cunoscut prin prezență și materializarea calitativă a spațiului, ca răspuns existențial.

În lumea satului **bănățean**, relația omului cu locul sau spațiul este destul de puternică, punctată des prin înșăși fala apartenenței: oamenii se simt mândri că sunt bănățeni și nu se sfîesc să afirme acest lucru. De multe ori însă, această mândrie este doar o relație cu exteriorul, o raportare la limite geografice, pentru că relația cu spațiul propriu este din ce în ce mai neînțeleasă, mai nedefinită, mai slab calitativă.

Experiențele cotidiene ale bănățeanului au devenit axate pe cantitate, ceea ce a condus la disoluția prezenței, lipsa cunoașterii sinelui, pierderea conexiunii cu mediul înconjurător, resimțite de întreaga colectivitate. Viața are loc în continuare, însă spațiul nu mai reprezintă o lume trăită, ci una privită. Mobilitatea, contactul cu diversele culturi, accesul la informație, dorința de a epata, egocentrismul, au condus la subordonarea completă a spațiului de către om și dorințele sale personale. Astăzi, omul nu mai transmite identitate locului, iar locul nu mai transmite identitate omului.

Mediatorul relației dintre om și loc este **locuirea**. Spațiul tradițional a invitat locuirea poetică, conectată unor structuri ascunse ochiului și opusă simplei măsurări – legată de construirea originară, autentică, care pune în relație cerul cu pământul, omul cu lumea, interioritatea cu exterioritatea, natura cu ocuparea etc.

Loc-obiect

Relația arhitecturii cu locul a fost evidențiată în timp prin trecerea în revistă a curentelor ce tratează „*regionalismul*”, printr-o raportare atentă la sit și context cultural local. În cea mai mare parte, acestea au preluat materialități locale, au lucrat cu clima, orientarea și topografia specifică, pe care le-au reinterpretat și transpus fizic prin limbaj nou, dar rezervat, ordonat. Rezultatul, ușor de înțeles formal, înglobează o înțelegere și o reinterpretare bogată a esenței locului. Exemple ale acestui tip de relaționare atentă obiect-loc pot fi văzute în Europa – Alvar Aalto, Jorn Utzon în țările nordice, Coderch în Spania, Siza în Portugalia, Scarpa în Italia, van Eyck, Oud, Bakema în Olanda, . Deseori însă, acest tip de dialog **universal-local** este mai puternic vizibil în țările în curs de dezvoltare, cu o cultură îndepărtată de legile liniare ale stilului internațional, ca de exemplu Mexic (prin Luis Barragan), Brazilia (Oscar Niemeyer), India, Argentina, etc.

Pentru Norberg-Schulz de exemplu, o clădire în loc trebuie să aibă atribute familiare, care să exprime caracterul mediului înconjurător, matricea acestuia, precum și momentele utilizării, în relație cu omul. Prin urmare, acesta definește arta locului ca sintagmă a imaginii cu sens, care exprimă esența lucrurilor ce ne înconjoară și clarifică interacțiunea cu ele prin relația local-global: o prezentare locală a unor semnificații universale. Ea este deci o artă a totalității, compusă din figuri complete, ce pot fi înțelese în măsura în care manifestă Gestalten, reguli de organizare spațială și percepție. Felul în care aceste figuri relaționează depinde de

implementarea formală a teoriilor, de însuși actul de a construi, de a exista într-un anume fel între cer și pământ (Norberg Schulz, Heidegger).

Înafara acestor curente, există arhitecți contemporani care promovează arhitectura ca demers de **sine stătător** (Olgiati, Pezo von Ellrichshausen), care nu e un rezultat al locului, însă chiar și aceștia admit că obiectul final ia în calcul contextul cultural, mai mult decât elementele construite din imediata apropiere.

Locul are o atmosferă proprie, care îi oferă însemnătate, îl particularizează și îl face memorabil. La rândul lor, elementele construite, prin formă, poziționare și relaționare, determină atmosfere specifice, care interacționează cu cea existentă, a locului. Locul e o lume trăită în sine, care manifestă esență, astfel că o atitudine clară față de acesta, de tipul contopire sau contrast, determină relaționări de valoare, care admit ierarhii controlate între loc și obiect. Relațiile formă-fond și țesut-obiect sunt esențiale pentru gestiunea coerentă, controlată a acestui dialog.

Tranziția dinspre teoretic către mediul vernacular se face datorită calității acestuia din urmă de a se baza pe ce e existent în loc, ce admite în mod colectiv obiectul, generând un exemplu de simbioză funcțională loc-obiect. Arhitectura vernaculară se afla la originea artei locului, ca artă a totalității, prin durata de viață raportată la utilizare, respectarea condițiilor locale, caracterul ecologic, formalul instinctiv, reprezentarea identităților și întărirea apartenenței, expresia sinceră și poetică a momentelor cotidiene. Dacă până recent mediul construit al vernacularului se baza pe local în privința metodelor și materialelor, conecta principal structuri primare ale existenței, generând caracter perceptibil și ușurință în continuitate, astăzi, în mod paradoxal, acesta este „reinventat” prin adăugiri neadecvate, importuri ascalare, detalii și materiale tipătoare. În cea mai mare parte, mediul rural bănățean se confruntă cu pierderea locului, prin prisma intervențiilor din ultimii zeci de ani asupra mediului construit, însă, pe alocuri, încă mai există fragmente de raportare respectuoasă la mediul natural și construit existent.

Prin înțelegerea acestui fenomen, a acțiunilor și atitudinilor care stau în spatele lui, poate apărea încrederea în profesioniști, imagini adecvate, mentalități schimbate.

Schulz consideră că scopul existențial al arhitecturii este să transforme situl, teren fără caracter, în loc, adică să descopere posibile semnificații prezente în mediul dat. Chiar și cei care aleg să nu atribuie rolul principal locului în realizarea unui nou proiect, nu contrazic această credință.

Om-obiect

Relația dintre om și obiectul arhitectural poate fi explicată prin **percepție** și **locuire**. Omul percepe elementul construit prin vastitatea simțurilor sale: prin legi vizuale, prin atingere, sunet și miros, prin mișcare. Imaginea oricărui obiect arhitectural are în spate un limbaj care îl compune, care se supune legilor percepției și care poate genera echilibru, ponderi, ierarhii etc. Ochiul, camera care percepe obiectul, se poate apropia de el direct sau ocolit, drept sau sinuos, astfel că percepția poate fi statică sau dinamică. Prin teoriile Gestalt imaginea primește ordine perceptibilă, forma asigură prezență, iar relaționarea acestora cu contextul și generarea unei prezențe cu un rol clar, atât individual, cât și colectiv, determină însemnătate.

A construi înseamnă a *locui*, a acomoda tetrada (Heidegger), a te poziționa în funcție de axa orizontală, a percepției și interiorizării și cea verticală, a relației cer-pământ etc. și în același timp locuirea presupune materializarea unui obiect între cer și pământ, ocuparea și personalizarea acestuia. Casa este pentru om atât mediu interior, univers personal, cât și exterior, contact cu mediul înconjurător. Ea este atât locală, cât și universală, atât neschimbată, cât și parte a unei lumi care se redefineste constant.

Obiectul construit din sfera **rurală** a presupus utilizare pragmatică, limitată, mână de lucru și materiale locale. Cu toate acestea, satele, generate prin repetiție, nu determină o imagine

banală, ci din contră, una în care regula e clară, există variație în repetiție, iar mesajul este ușor de înțeles – o ordine perceptibilă, ce răspunde nevoilor primare ale omului, dar se orientează și în funcție de aspectele cosmice, pe care le cunoaște: puncte cardinale, rituri și mituri de ocupare și edificare, importanța centrului, semnificația zonelor de tranziție etc. și de cele estetice, chiar dacă majoritar intuitive (forme simple, proporții, compoziții). Aceasta reducere la simplitate, la esență, este un aspect care ar fi atât de necesar de redescoperit în lumea suprasaturată vizual, dar nestructurată, de astăzi.

A învăța din mediul înconjurător, construit sau nu, prin chestionarea modului în care se uită la lucruri, reprezintă o evoluție lentă, dar rafinată pentru om. În sens invers, a lua în considerare (și) omul în grupul factorilor determinanți ai proiectului determină relații interioare și exterioare racordate utilizatorului, comunității, universului. Arhitectura e în final o ierarhie a parametrilor care o definesc, a înțelegerii complexe a locului, omului și limbajului formal.

Discuție pe marginea cuvintelor cheie, ordonate tematic

Majoritatea teoreticienilor implicați sunt de acord în privința situației mediului **actual**: o lume eterogenă, individualistă, banală, ambiguă și ambivalentă (Olgiati), caracterizată de haos și tendințe contradictorii (Giedion), în care omul domină și acaparează atât natura (Heidegger), care devine simplu peisaj consumat (Marot), cât și mediul construit. Astfel, rezultă o lume fabricată în întregime, comodă, fără legătură cu realitatea existențială (Pallasmaa). Lipsa de umanitate și platitudinea ce o caracterizează sunt datorate neglijenței simțurilor și a prezenței omului în general, unui simț slăbit al materialității, care să întrețină o relație intimă cu acesta (Pallasmaa). Astăzi, locurile au devenit simple unelte de consum, guvernate de sentimentul de niciunde, de lipsa caracterului, a demarcării clare și a fundalului unitar (Norberg Schulz) – pauze din ce în ce mai puține într-un mediu suprasaturat vizual (von Meiss).

În ceea ce privește omul în relația cu spațiul său, perspectivele devin mai **nuanțate**. Dacă Venturi consideră că omul caută iluzia, prin opoziție cu realismul vieții cotidiene, Olgiati afirmă că experiența spațiului este una realistă, fără interpretare, un sentiment bazic, în care omul este singur cu gândurile sale. Atât Heidegger, cât și Bollow sunt de acord că **omul** este determinat de relația pe care o are cu spațiul său, dar și cu semenii săi, cu care coexistă. Acesta învață să locuiască (Heidegger) și o poate face doar în cadrul unei comunități (Bollnow).

Conectarea la un loc al apartenenței, al satisfacției utilizării cotidiene este o altă nevoie de bază a omului, adusă în discuție de Tanizaki, la care aderă și vestici precum Norberg Schulz, care consideră că locuirea apare când omul se orientează și se identifică. O vagă aluzie la deschiderea omului către semenii săi o face și Venturi, prin sugestia receptivității față de valorile celorlalți. Atunci când această receptivitate devine validare prin scară (Venturi), apare opusul locuirii în comunitate, competiția.

De multe ori, în percepția filozofică recentă, omul a fost perceput ca centru și origine a spațiului, care prin sine creează și extinde spațiu (Merleau-Ponty, Bollnow). Dacă uneori corpul era în loc, alteori corpul era loc – spațiul aparține naturii omului și omul aparține spațiului.

Von Meiss, Ching și Norberg Schulz observă că omul are nevoie de referințe pentru a se putea orienta și pentru a putea internaliza experiențe în spațiu, pe când Olgiati teoretizează un spațiu autonom, care trăiește prin însăși arhitectura sa (formă, succesiune, experiență), având în vedere că oamenii nu mai au astăzi idealuri și referințe comune. Automat, spațiul trăit în primul caz este unul subiectiv, iar în cel de-al doilea, obiectiv, perceput la fel de tot de utilizatorii datorită expresiei sale pur arhitecturale.

Dacă pentru von Meiss **locul** este în sine un reper, care dă sens, pentru Olgiati sau Pezo von Ellrichsauen acesta este luat în calcul mai mult ca fundal cultural decât realitate fizică imediat învecinată. Deși teoria lui Olgiati este una a suficienței arhitecturii și nu e născută din loc, rezultatul ajunge să aibă o relație atent studiată cu peisajul și împrejurimile. Deși autosuficientă, aparține locului. Chiar și când nu e motorul principal al soluției, locul este un

aspect important, furnizor de semnificație.

Poate cea mai amplă tratare a locului este cea făcută de Norberg Schulz, care îl percepe ca pe o totalitate intensă ce determină caracter și implică recucerire constantă.

În ceea ce privește **natura**, aceasta este temei originar (Heidegger), o fundație a lumii vieții, făcută vizibilă prin arhitectură și o manifestare intrinsecă a geniului locului (Norberg Schulz). Acesta din urmă este de părere că natura are nevoie de înțelegere, pentru ca ceea ce urmează a fi construit să prezinte omului ce a fost înțeles, aspect observat și de Marot. Natura are capacitatea de a fi organism participativ, niciodată rezultat sau omis.

Procesul de a **clădi** este în sine un mod de a ordona lumea, prin elemente de bază (Olgiati), un discurs între om și necunoscut, iar experiența spațiului se bazează pe totalitatea calităților formale, de o complexitate suficientă, dar tangibilă pentru om. Acesta se apropie de Heidegger și de von Meiss prin convingerea că obiectul construit are semnificație în sine, atrage și încapsulează un univers, și se depărtează de cei care văd obiectul construit ca pe un rezultat direct al locului, al contextului comunității, al lecturii peisajului (Norberg Schulz, Marot).

Clădirea ca limbaj este o idee prezentă în majoritatea teoriilor: aceasta trebuie să fie lucidă, clară (Olgiati), să utilizeze scara ca mijloc de expresie (Venturi), să fie simplă prin eleganță (von Meiss), să se folosească de expresivitatea materialelor (Olgiati, Pallasmaa, Tanizaki).

În procesul construirii, atât Giedion, cât și von Meiss pun accentul pe relații, considerând ca acestea adună un univers și determină coerență. Pentru Giedion, actul edificării se bazează pe un echilibru știință-sentiment, în care conexiunile sunt mai importante decât caracteristicile individuale ale obiectelor, act care supraviețuiește timpului prin constanță și schimbare, printr-o relație om-mediul mereu interpretată. La rândul lor, Marot explică cum relațiile dintre clădiri, înțelese pe baza principiilor Gestalt, duc la perfecționarea obiectului, iar Salingaros vede clădirea ca pe o fuziune formă+relații. Pentru Pallasmaa, Norberg Schulz și Heidegger, mediul construit este un discurs bazat pe realitate comună existențială, un fundal pentru înțelegerea și confruntarea condiției umane în lume.

Atât Heidegger, cât și Bollnow percep **locuirea** ca aducere a omului în esență: aceasta presupune înrădăcinare, apartenență, împlinirea naturii umane și este valorificată cu adevărat doar în comunitate (Bollnow). Este o relație cu lumea ca întreg, un mediator între om și loc (Merleau-Ponty, Norberg Schulz).

Dacă pentru Olgiati **forma** este principalul instrument de expresie a calității unei arhitecturi, prin intermediul căreia se definesc experiențe spațiale, se determină mișcare, se exprimă noutate și unitate, restul teoriilor o discută individual: gestionată de structură, aluzie la loc (von Meiss), superioară fondului (Venturi), generatoare de intensitate și însemnătate a locului, împreună cu spațiul și figura (Norberg Schulz). În extremă opoziție cu Olgiati, Salingaros consideră că puritatea formală și simplitatea nu au semnificație pentru utilizator.

În urma discuției în ansamblu a teoriilor, pot fi menționate o serie de atitudini, raportări și relaționări, amintite prin cuvinte cheie, care reprezintă credințe comune în ceea ce privește determinarea și apariția calității actului construit.

Ordinea este un factor structurant, sesizabil în mod facil de oricine. Mai mult decât atât, locurile și obiectele ordonate sunt percepute plăcut de utilizatori, pentru că sunt ușor de înțeles și au un caracter stabil, care oferă siguranță. Omul sesizează mult mai ușor reperele, deci caracterul ordonat al mediului înconjurător favorizează orientarea și identificarea, utilizarea optimă, cu sens. La fel, imaginile structurate, ordonate, clare, atrag în mod natural prin relevanță intențională și formală, ce originează dintr-un mediu înțeles. Atunci când ordinea, echilibrul spațiului este destructurat, omul observă imediat, iar acest aspect poate fi transpus în mod pozitiv prin utilizarea contrastului sau contradicției pentru a sublinia ordinea.

Prin relație cu ordinea, haosul este deseori o condiție evitată, mai puțin în cazul în care

este vorba de un demers controlat, de tipul ordine în haos.

Simplitatea formelor pure traduce o complexitate a percepției, relațiilor sau sensului. Majoritatea autorilor teoriilor de mai sus, și a teoriilor în general, optează pentru transmiterea unor mesaje cu încărcătură cosmologică, existențială, socială, politică, prin compoziții formate din forme simple, care dialoghează brut. Prin observarea mediului local construit, dar și din interacțiunea cu studenții în cadrul atelierului de proiectare, am sesizat că oamenii preferă formele alambicate, din teama de a nu avea o soluție „prea simplă”, „banală”, lipsită de imaginație, pe care o poate face sau avea oricine. Contrar acestei percepții, formele simple ascund o însemnată profundă, ce a supraviețuit testului timpului și modelor stilistice și deci sunt cele mai greu de utilizat în expresia unei idei. Acestea exprimă elegant actualul prin general și favorizează înțelegerea mesajului complet al arhitecturii din fața privitorului.

Olgiati pune accentul poate cel mai apăsător pe nevoia clădirilor de a fi exagerat de lucide, de a avea **claritate** logică – însemnată spirituală sau metafizică, care să rezonete cu mintea și sufletul celor care o percep. Claritatea, simplitatea și ordinea favorizează percepția unui obiect ca întreg, atât spațial, cât și ideatic (Alexander, Norberg Schulz, Olgiati): „*o clădire este unitate dacă există o relație între camerele conținute și posibilitățile de a (te) expanda în domeniul metafizic.*” (trad.a., [29])

Atât clădirea, cât și spațiul interior trebuie să stimuleze creativitatea și să instige conectarea privitorului, iar pentru ca acest lucru să se întâmple, este importantă cunoașterea psihologiei umane; momentul în care introspecția se conectează cu mediul înconjurător, apar locurile cu înțeles. Ideea proiectului, raportată la experiența și conectarea spațiului, determină existența unității, susținută din umbră de toate componentele proiectului.

Datum-ul, așa cum este definit de Ching, este un gest unificator care ține laolaltă elemente eterogene. Având în vedere că lumea în care trăim astăzi găsește din ce în ce mai puține credințe comune, găsirea unor mijloace care să rezoneze cu varietatea utilizatorilor este din ce în ce mai provocatoare. În acest scop, **tatonarea datumului** ar putea aduce soluții și noi interpretări proiectului imaginat – cum faci să îți împerechi, să generezi totalitate?

Localitatea, pentru a asigura stabilitatea, coeziunea și gestiunea creșterii locului, are nevoie de **temă și variație**. Tema clarifică relația cu totalitatea, iar variația se bazează pe teoriile Gestalt pentru a-și păstra identitatea, în ciuda schimbării vizibile. De asemenea, **tensiunea** este un fenomen inerent oricărui act creativ, o dimensiune a ceea ce este construit, ce poate imprima caracter. Aceasta este exprimată în relația cer-pământ și este aplicabilă atât mediului natural, cât și celui construit, determinând relații cu existentul.

Tensiunea dintre intențiile conștiente și preferințele inconștiente a reprezentat o temă importantă și pentru Aalto, care a deschis discuția rolului **dihotomiilor**, a **contradicțiilor** și **opozițiilor**, în apariția calității: „*o operă de arhitectură e măreață tocmai datorită intențiilor și aluziilor opuse și contradictorii pe care reușește să le fuzioneze. O tensiune între intenții conștiente și atracții inconștiente este necesară pentru ca opera să deschidă participarea emoțională a observatorului. În orice caz, trebuie atinsă o soluționare simultană a opozițiilor*” (trad.a., [30]). Acestea intrigă, stimulează creativ prin alăturări abstracte, precum prezentul și absentul, apropiatul și distantul, simțitul și imaginatul, sau chiar caracteristici fizice ale spațiilor: înalt-scund, mic-mare, texturat-lis etc. – un du-te vino constant al minții omului, antrenate de posibilitățile imaginației și încercările repetate de conceptualizare.

Arhitectura este mai mult o manifestare a unor **relații** decât un concept, în cadrul căreia **aluzia** este mereu prezentă. Prin simpla ei prezență, aceasta poate face trimitere la locație, climă, cultură, societate, individ sau colectiv prin reinterpretare și abstractizare, procedee ce oferă complexitate psihologică procesului spațial. Așa cum aluzia transmite un mesaj, la fel și

trecerea vremii, tratată ca o așteptare anticipată, poate iniția un dialog calitativ trecut-prezent-viitor. Ca un element să devină, e nevoie de **răbdare**, aspect cu care timpul prezent, dinamic și neobosit, este zgârcit.

Paralela între obiectele marcate de trecerea timpului și cele noi poate fi privită prin contrastul orient-occident, prin teoriile lui Tanizaki și Olgiati – semnele vizibile, apreciate, ale trecutului (culori estompate, mono-culoare) versus noutatea, care asigură relevanța obiectului (**noul ca principiu structurant**). Patina trecerii timpului aduce în discuție și materialitatea, care imprimă veridicitate materiei și povestește despre vârstă și utilizare umană. Clădirile de astăzi nu mai emană această veridicitate, ceea ce duce la lipsa stimulilor din mediul construit, la o lume din ce în ce mai plată.

Tot în cadrul culturii japoneze este subliniată importanța luminii, considerată cel mai puternic aliat în procesul locuirii. **Relația lumină-umbră**, preferința și căutarea umbrei, precum și lumina materializată sunt teme tratate prin arhitectura din acest mediu, ca expresie directă a tradiției, a relației vechi-nou. Umbra activează simțurile, ambiguizează adâncimea și distanța, și invită vederea periferică (inconștientă) și fantezia tactilă (Tanizaki, Pallasmaa), în timp ce lumina puternică omogenizează și disipă simțul de a fi în spațiu (omogenitatea spațiului ca și constrângere a lui Pallasmaa versus omogenitatea materialului ca gest unificator al lui Olgiati).

Arhitectura nu e un artefact izolat, ea antrenează percepția și oferă orizont înțelegerii lumii – o interacțiune care întărește simțul realității al omului. Spațiile mono sau multisenzoriale care invită o **polifonie a simțurilor** redefinesc limite și raportări și antrenează constant omul, conectându-l cu locul. De exemplu, spațiul pădurii are caracter liniștitor prin conectare, în ciuda lipsei reperelor și posibilităților de orientare. De multe ori, această **liniște** devine însuși țelul arhitecturii – palpabilul amuțit în materie, spațiu și lumină, o experiență fundamentală în care timpul și spațiul fuzionează, iar atenția este direcționată spre singurătate, spre omul cu gândurile sale. Ca fundal, liniștea unifică și concretizează un întreg, ceea ce o face o aspirație secretă a arhitecturii calitative (Kahn).

Discuția tot mai prezentă în ultimele decenii despre aceste aspecte sensibile a dus la reimaginarea arhitecturii în relație cu intelectul – o experiență totală a spațiului, locului și semnificației, prin antrenarea curiozității și imaginației utilizatorului, care se definește prin gradații, reflexii, juxtapuneri, densități, senzații. **O nouă sensibilitate**, superioară purei experiențe perceptive: „operele de artă se adresează intelectului și capacităților de conceptualizare, în loc să vizeze simțurile și răspunsurile corporale” (trad.a., [31]).

Prin cuvinte cheie, teoriile discută comparativ relația **om-loc-formă** și aduc în față în acest proces principii **valoroase**, ce presupun sau au ca țintă înțelegerea: înțelegerea locului, înțelegerea omului, înțelegerea obiectului arhitectural și a formei acestuia, și, mai important, înțelegerea relațiilor complexe ce pot apărea între acestea. Implementarea acestora poate avea ca rezultat o ordonare a locului, o apartenență mai pronunțată, o conștientizare fundamentată a ceea ce este valoros, o recuperare graduală a locului – un test ce merită aplicat lumii actuale.

La final, principiile care pot fi extrase din această discuție comparativă reprezintă puncte de plecare pentru individ, profesionist sau nu, pentru cunoașterea personală, evoluție și gestionarea cu responsabilitate a mediului construit; acestea nu sunt adevăruri universale, ci coduri cu nuanțe și posibilități.

Banatul este un mediu propice pentru trimiterile practice în discuția comparativă a acestor teorii, deoarece acestea pot elucida atitudinile și gesturile din spatele deteriorării acestuia și pot în același timp să inspire posibilități diverse de adecvare a noului. Situația din Banat este un loc perfect pentru testarea acestor teorii, în lipsa unor reguli clare de urbanism, a

deschiderii față de însușirea ghidurilor și punerea lor în aplicare, a înțelegerii importanței acțiunilor individuale în comunitate.

Ca o concluzie firească a acestei discuții, arhitectura ar trebui să țină cont de: funcțiune, confort, experiență, să reprezinte un mediator existențial, să concretizeze o tensiune, să incite imaginația și emoția, să asigure o scenografie pentru mișcare și să asigure orientare, să definească un spațiu trăit, să antreneze percepția, memoria și imaginația, să materializeze idei ale unei vieți ideale, să amintească și să reinventeze utilizatorul, să împace sinea cu lumea, să sintetizeze atitudini universale în loc etc. O soluție care să le bifeze pe toate nu e o opțiune; aceste caracteristici sunt rezultatul unei înțelegeri și ale unei interpretări proprii ale **relației om-loc-obiect**, în cadrul căreia arhitectul generează prin dependențe și relații propriile ierarhii ale clădirii cu sens.

Imaginea fizică, făcută posibilă de arhitectură, este o sumă complexă a mai multor factori – culturali, sociali, locali, administrativi, etnici, personali – înțeleși și transpuși printr-o lume în lume. Pentru a putea gestiona această complexitate, imaginea are nevoie de structuri pe care să se bazeze, care să asigure un minim **limbaj comun**, pe baza căruia variația să poată oferi instanțe calitative distincte.

Teoriile Gestalt au stabilit reguli ale vederii, care, odată cunoscute, pot participa activ în procesul de definire a formei noi, care oferă însemnătate obiectului construit și mediază întâlnirea cu locul.

Asa cum menționam și în capitolul Atmosfera, rafinamentul spațiului este susținut printr-o **atmosferă** specifică, creată de toate elementele care definesc spațiul respectiv. Spațiul de acest tip are o identitate clară și devine ușor de interiorizat de către utilizatorii săi direcți și indirecți.

6. NUCLEUL VGB – BANATUL MONTAN

Capitolul analizează o situație locală, întâlnită în nucleul format din Văliug, Gărăna și Brebu Nou, din punct de vedere istoric, factual, pentru a creiona în primă fază un fundal înțeles. Apoi, studiul se axează pe înțelegerea fenomenelor propriii locului, care au dus la păstrarea sa ca totalitate calitativă, influențând în mod direct imaginea și dinamica mediului construit și pe prezentarea unui exemplu de inserție în țesut, care să susțină și să contribuie la discuția calitativă din zonă.

Ca **apariție**, cele 3 așezări au reprezentat colonizări târzii ale Imperiului în zona Banatului, cu români, austrieci și germani la Văliug în 1720 și cu germani și austrieci la Gărăna și Brebu Nou în 1828.

Zona care i-a acomodat s-a dovedit a fi una cu condiții vitrege (resurse și posibilități limitate, accesibilitate precară, muncă grea, univers claustrat), astfel că după aproximativ 5 ani au început ample mișcări ale populației, care au influențat hotărâtor imaginea nucleului până astăzi: disipare în țară, emigrare, întoarcere, vizite anuale, un dus-întors între locul de plecare și locul mai bun. Zona este marcată de o **mișcare** constantă a populației, un du-te vino constant ajuns emblematic pentru diversitate și multiculturalitate. Astăzi, acesta este perceput în mod pozitiv, ca un modelator în timp și atractor al zonei. Cele câteva sute de pemi instalate în zonă de către administrația habsburgică s-au transformat în timp în câteva mii, ca apoi să dispară aproape complet, ca rezultat al războiului, deportării, migrației. În istoria recentă, rudele acestora au reluat contactul cu zona, prin vizite repetate, contacte și investiții locale.

Sărbătoarea Kirchweih (chirvai) încă animă locul în octombrie, cu port popular și tradiții specifice: slujba religioasă, luarea pomului, împodobirea pomului, plimbarea pomului prin sat până în fața primăriei etc. – o referință parțială la trecut, ce conviețuiește cu noile manifestări ale locului.

În evoluția locului, construirea drumului dintre Văliug și Gărâna în 1855, un prim pas spre conectivitate, precum și deschiderea localnicilor către cazarea ocazională a turiștilor încă din preajma anului 1900 au reprezentat momente marcante.

Deși Văliugul a fost primul fondat în zonă, cu aproape 100 de ani înaintea celorlalte așezări, și a beneficiat de o conexiune mai bună cu lumea mai dezvoltată din jur, fenomenele angrenate în comunitățile din Gărâna și Brebu au fost cele care au deschis subiectul tranziției controlate a valorii, cu efecte vizibile în imaginea mediului construit de astăzi.

Încă de la începuturile exodului de populație din anii 80, zona a răspuns punctual și variat: au apărut fenomene și conexiuni noi, locuitori noi de tip temporar, activități multiple, care și-au lăsat amprenta în mod diferit asupra celor 4 localități - Văliugul a devenit un satelit pentru Reșița și un atractor pentru tinerii din orașele învecinate, Gărâna s-a reinventat ca pol cultural, experimental, Brebu găzduiește relaxare și activități în natură, iar Lindenfeld, satul complet părăsit, atrage turiști pasionați de drumeții sau ciclism, care să îi descopere caracterul misterios.

Astăzi, casele aparțin preponderent oamenilor din orașele învecinate, care vin aici în vacanțe, unei mici comunități intelectuale permanente care a investit în servicii și unui și mai mic număr de nemți, care și-au păstrat sau re-achiziționat proprietățile în timp, pe care le vizitează anual – o anume pătură socială, care apreciază locuirea și caută refugiu, escapadă. Această rețea socială bazată pe redefinirea unei comunități prezintă o metodă rafinată de a lua în posesie locul și de a-i gestiona controlat imaginea în timp.

Structura locului privește în paralel cele trei localități, din punct de vedere peisager, al relației cu relieful, al traseului scenografic și conexiunii fiecăruia cu drumul principal, al punctelor de acces și de bifurcație și al „evenimentelor” apărute în aceste puncte cheie (funcțiuni temporare care marchează locul), al amprentelor în plan după principiul formă-fond, țesut-obiect și densități, al organizării spațiale și particularităților ce țin de structura mediului construit: planimetria, centrul, specificul parcellarului, poziționarea casei în relație cu frontul, fațada, precum și imaginea și atmosfera generate de acestea la nivelul întregului.

Fig. 2 Percepție la nivelul străzii, ritmul frontului: 1 – Văliug, 2 – Gărâna, 3 – Brebu Nou; sursa: fotografii personale

Capitolul „**Fenomenele**” țintește identificarea unor aspecte specifice care au contribuit la păstrarea imaginii unitare de astăzi a nucleului și care, înțelese, se pot insera în matricea universală a valorii, cu care generează discuții, tensiuni, polemici. Printre acestea se numără „Elementul surpriză”, „Colonizarea dinamică”, „Imaginea germanului în loc”, „Interferența și importul”, „Sărbătoarea ca spațiu comun”, „Noii actori ai locului”, „Brandul local și relația cu turiștii”, „Funcția casei – de la pragmatic la conceptual”. [32], [33]

„Elementul surpriză” discută felul în care Gărâna a devenit motorul zonei, deși Văliugul a apărut mai demult și a beneficiat de anumite facilități, precum și despre dinamica și relațiile celor 3 localități în timp.

„Colonizarea dinamică” pune în discuție fenomenul intens al mișcării populației din zonă, de la colonizarea Habsburgică până la depopularea și repopularea de astăzi, cu nuanțele și influențele inerente.

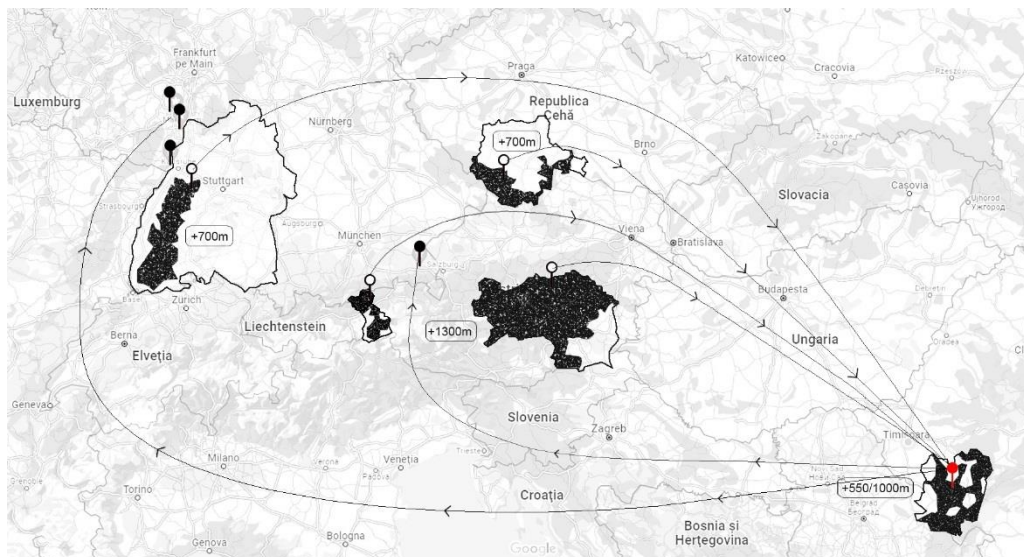

Fig. 6 Zonele de origine și zonele în care au plecat coloniștii din Văliug, Gărâna și Brebu Nou

„Imaginea germanului în loc” prezintă percepția și relațiile interetnice de-a lungul timpului

„Interferența și importul” urmărește felul în care zona a fost ocupată, locurile de origine și locurile emigrării, precum și interferențele culturale și arhitecturale de pe parcurs, modele și stiluri preluate, materializate în primă fază printr-o arhitectură generică, care a ajuns determinant al sensului unui loc, felul în care se construiește astăzi în mediul rural al originilor coloniștilor și identificarea unor tipologii de relaționare cu rol de exemplu

„Sărbătoarea ca spațiu comun” arată cum apetența pentru sărbătoare se traduce astăzi și reprezintă o caracteristică firească, unificatoare, prin Festivalul de Jazz și reverberația culturală creată de acesta în zonă

„Noii actori ai locului” aduce în discuție proprietarii de tip nou, pe cei care au cumpărat proprietăți în zonă după 1989 și reprezintă astăzi marea masă a populației locului.

„Brandul local și relația cu turiștii” – explorează felul în care componenta turistică a contribuit la creșterea și negocierea calității locului.

„Funcția casei” – propune o analiză comparativă a planimetriei casei, între acomodarea unor nevoi pragmatice de bază, până la cele ale instalației și confortului noilor proprietari. Acest demers este aplicabil la două scări diferite, cea a locuinței care și-a păstrat funcțiunea, devenind casă de vacanță, sau a locuinței care a devenit unitate de cazare, ce a presupus intervenții mai ample pentru a acomoda noua funcțiune și a asigura necesarul de spațiu, ilustrat prin 5 exemple diferite care să le acopere.

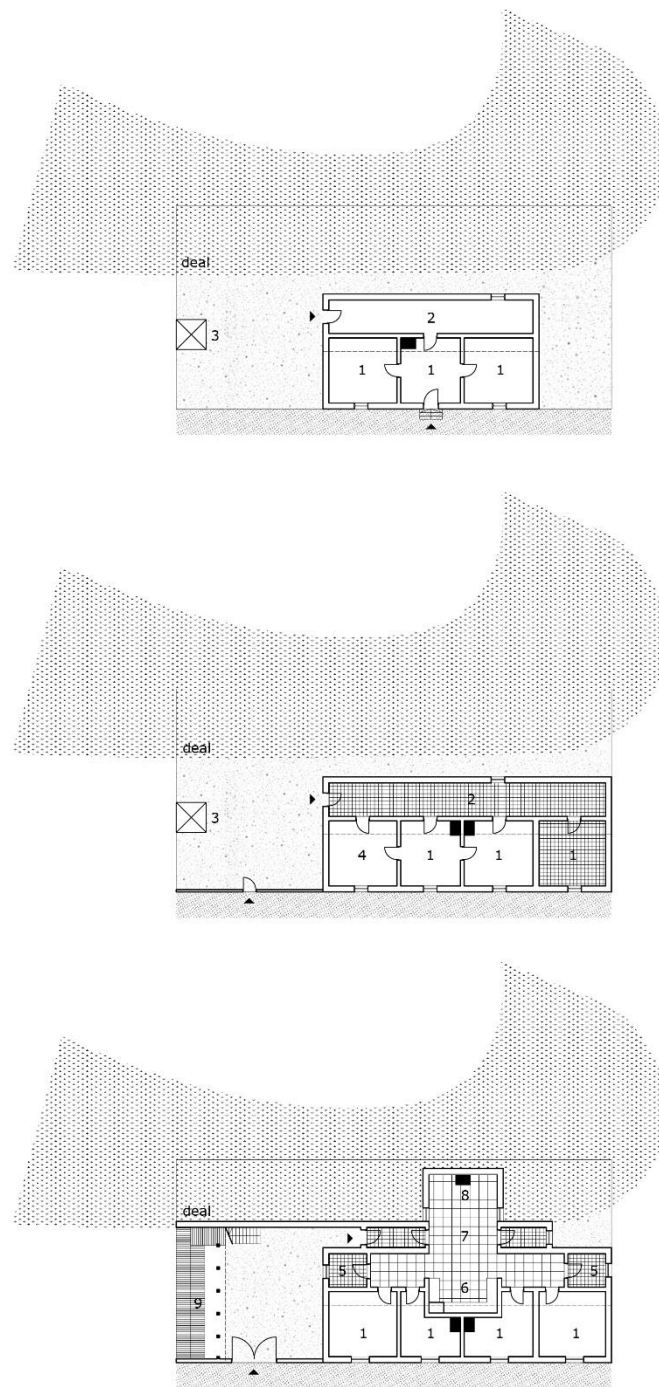

Fig. 3 Casă în Văliug, arh. R.R. – an achiziție:1987, locuire temporară

1. Cameră de locuit/dormitor 2. Bucătărie 3. Latrină uscată 4. Magazie 5. Baie 6. Nișă pentru gătit 7. Zonă de zi 8. Șemineu
9. Depozit de lemne

Capitolul **„Implantul ca experiment – Casa de la Văliug”** exemplifică o încercare de inserție în țesutul construit din Văliug printr-o casă de vacanță, construită pe un teren viran, conectată la vibrația și particularitatea locului. Prezentarea acestui demers este una liniară, aproape școlară, de la studiul contextului, atât natural, cât și construit, la concepte, relații căutate și materialitate.

7. ADIȚII

Intuiția de a identifica **nucleul** Văliug-Gărâna-Brebu ca fiind unul **valoros** s-a confirmat prin rezultatele studiului, prin atmosfera care persistă și redefinește caractere și atitudini și prin numeroasele relații calitative pe care le-a generat – atât locale, cât și universale. Caracterul acestuia a fost unul diferit încă de la început, prin **colonizarea** forței de muncă care să asigure materia primă uzinelor de la Reșița, într-un mediu natural sălbatic, cu condiții climatice și topografice dure. Deși în timp oamenii s-au adaptat în mare parte acestor condiții neprietenoase, poate că tocmai această caracteristică a condus în timp la unitate și la păstrarea cât mai puțin alterată a specificului local.

Zonele din Boemia, Austria, Germania și chiar România din care au venit aceștia aveau specificuri diferite, unificate în momentul relocării prin egalitatea caselor de inspirație boemă barocă, adaptată locului, și raportarea, uneori atentă (Gărâna), alteori indiferentă (Brebu), la terenul din zonă. Spre deosebire de alte exemple de colonizare din zona Banatului, în care populațiile străine erau acomodate în relație cu populația românească, aici populația majoritară implantată în loc a fost de origine germană.

Caracterul zonei este poate cel mai intens modelat de **mișcarea populației**, spre, în și dinspre loc. După cel de-al doilea Război Mondial a început exodul către vest, amplificat aproape până la depopulare după căderea comunismului. Astfel, cei aduși în loc au plecat în Germania, au creat diaspore consistente, dar insuficiente pentru a recrea atmosfera lăsată în urmă, o parte se întorc recurent, alții permanent, generând în timp, împreună cu dinamica inerentă a locului, un melanj complex de locuitori majoritar temporar: navetiști, emigranți, rezidenți de tip nou, rezidenți pensionari întorși, imigranți neadaptați în Germania, imigranți cu dor de casă, turiști de festival, intelectuali cu case de vacanță, oameni atrași de potențialul turistic, dornici să investească în zonă etc.

Dacă la început, unde era cazul, **românii și germanii** s-au privit cu scepticism, în timp s-au acceptat reciproc, au conviețuit, punând fiecare la bătaie atuurile sale în această relație. Pentru români, imaginea germanului a devenit în timp o inspirație, un model de integritate și ordine, aspect care atrage și organizează locul și astăzi.

În prezent, **actorii locului** au origini diverse, însă, în ciuda acestei varietăți, reușesc să conviețuiască și să redefinească gradual o comunitate, a căror reguli nescrise sunt respectate atât de cei din interior, cât și de cei din exterior. Turiștii-proprietari de după Revoluție, orășenii care au investit în turism, participanții la evenimentele din această zonă, cu toții aparținători ai unei anumite pătri sociale, au metamorfozat locul prin crearea unei rețele conceptuale, generatoare de eveniment, care adună și invită apartenența. Sentimentul de mândrie al apartenenței este redat comunității, asemeni vremurilor când tradiția asigura canalul de legătură în timp. În timp, **funcția casei** s-a schimbat, de la una pur pragmatică, a locuirii familiale bazice, la una relaționată cu nevoile variate ale noilor proprietari. De la simplu adăpost și acomodare a meșteșugului, aceasta a fost în primă fază îmbunătățită, adaptată condițiilor de viață actuale, ajungând să integreze punctual chiar și funcțiuni ample, caracteristice unor programe turistice, de cazare.

Majoritatea **noilor proprietari** au cunoscut istoria și particularitatea zonei, care a reprezentat însăși atracția acestora, și care a fost mai puternică decât nevoia individuală de expresie; astfel, majoritatea intervențiilor în țesutul construit sunt minimale la exterior și bogate la interior sau către spatele terenului, ceea ce indică respect, adecvare și ridică posibilități nelimitate de intervenție. În acest proces, scara este un instrument vital al gestiunii relațiilor – dacă în ceea ce privește casele, aceasta este păstrată aproape în unanimitate, în momentul schimbării funcțiunii se petrece o ruptură vizibilă, contracarată de exemplul discutat în cadrul analizei.

Sărbătoarea, parte integrantă a acestei comunități încă de la începuturi, a reprezentat

momente de respiro în cadrul unui stil de viață dur și solicitant, precum și momente ale maximei deschideri, ale unei comunități autarhice, izolate și sceptice față de mediul exterior. Festivalul de jazz și evenimentele culturale îmbrățișate de noua societate, redefinită constant, par în acest context o continuare firească a unei nevoi locale de a evada cotidianului. Aceasta asigură în același timp atât trimiterea la o particularitate locală, cât și relația cu universalul, prin muzică și amplitudine. Lumea încetinită, fundalul îndepărtat al sărbătorii, este acum înlocuit de efervescență și anticipare.

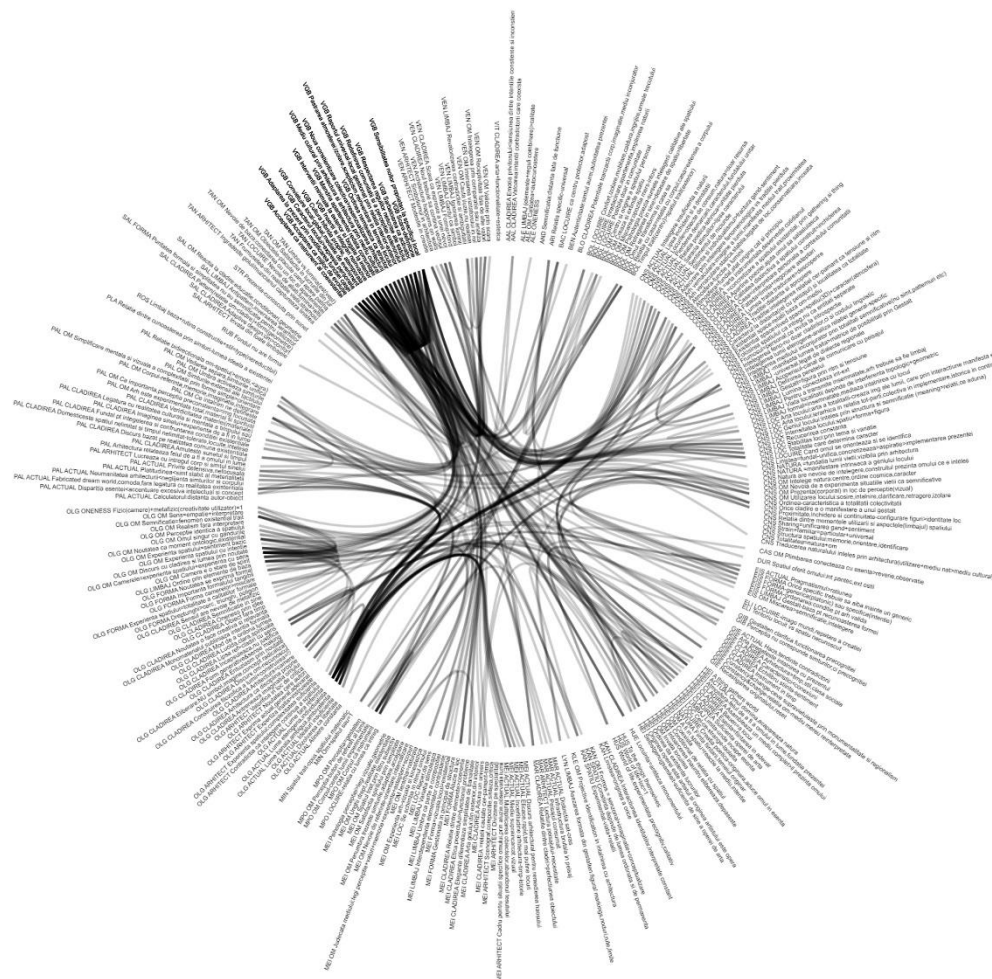

Fig. 8 Vizualizarea adițiilor locale în matricea teoriilor și relațiile determinate, organizate după modelul „AUTOR.TEMA idee importantă” (teorii generale), VGB. idee importantă (atitudini și fenomene valoroase locale)

Concluziile în urma studiului acestor fenomene observate local în nucleul din Banatul Montan, direct implicate în păstrarea unui mediu înconjurător calitativ, sunt sintetizate prin următoarele idei: *sensibilitatea noilor proprietari la specificul local, inserții și integrări neinvazive, intervenții minimale la exterior și bogate la interior, raportul universal-local gestionat prin relația interior-exterior, respectarea regulilor nescrise ale satului, caracterul locului>expresia personală, adaptarea la prezent prin modificarea funcției casei, redefinirea comunității și a percepției exteriorului, mândria apartenenței redată comunității, o nouă conștientizare colectivă, care duce la resenzualizarea arhitecturii, mediu cultural prin arhitectură și arhitectură prin mediu cultural, cultură hibridă proprie, atemporală, păstrarea atmosferei prin izolare, scepticism și reinventare în termenii locului, acceptarea ca instrument al coexistenței și evoluției, conviețuire local-global, mediată de eveniment, sărbătoarea ca*

activator constant, ordinea nemțească ca atractor, importanța scării.

Odată introduse în matricea dialogului teoretic, acestea generează conexiuni nesesizate până acum cu principii calitative universale, ce reflectă atât caracterul personal, limitat conștient al locului, cât și (încă) relevanța atemporală și universală a acestora - ceea ce confirmă încă odată faptul că arhitectura vernaculară este o imagine a lumii (Schulz). Pe de o parte, fenomenele sunt proprii locului, deci inevitabil interconectate, iar pe de alta, acestea se leagă de teorii variate, pe alocuri chiar opuse, de la Norberg Schulz și Pallasmaa, până la Venturi și chiar Olgiati.

De exemplu, nu e de mirare că atitudinea respectuoasă și **sensibilitatea noilor proprietari** în ceea ce privește specificul local găsește cele mai multe legături cu teoria locului a lui **Norberg Schulz**; conform acestuia, mediul înconjurător este înțeles prin **totalități semnificative**, ce iau în calcul un cumul de factori-determinanți ai unui caracter perceptibil, iar locul presupune **recucerire constantă**: înțelegere-implementare în rânduri repetate.

O altă posibilă conexiune poate fi cu percepția lui **Heidegger** despre om, și anume că a fi cu adevărat în spațiu presupune o **reacție la mediu**, o intenție conectată realității culturale și mentale a timpului trăit (Pallasmaa). La fel, acest aspect poate fi conectat și de punctul de vedere al lui **Marot**, conform căruia perfecțiunea obiectului e rezultată din **relațiile dintre clădiri**. Când vorbește despre formă, **Pierre von Meiss** spune că aceasta trebuie să fie o **aluzie la loc** – o nouă posibilă conexiune cu intervențiile minimale întreprinse în loc. Aceste inserții și integrări non-invazive, mai vizibile la interior decât la exterior dialoghează cu formalul tangibil a lui Olgiati și modestia „arhitectului” lui Venturi.

Raportul interior-exterior care mediază relația universal-local în cazul nucleului face trimitere la spațiul dual al lui **Durkheim**, oferit omului prin interiorul de tip pântec și exteriorul ostil, dar și la **von Meiss**, care consideră forma a fi strict vizuală, iar locul interior, existențial.

Considerarea caracterului local ca fiind **superior expresiei personale** este o părere provocatoare, având în vedere că se referă la o situație din mediul construit românesc. Cu toate acestea, este valabilă pentru o mare parte a mediului din acest nucleu și comportă conexiuni cu **Norberg Schulz** și **Pierre von Meiss**. În mod similar, primul percepe clădirea ca pe o **interpretare personală a contextului comunității**, care prin **temă și variație** dă stabilitate locului, iar cel de-al doilea consideră că forma trebuie să facă **aluzie la loc**, care se schimbă în **ritmul omului**.

Adaptarea la prezent prin **modificarea funcției casei** determină conexiuni diverse, de la locuirea ca centru protector a lui **Bachelard**, la omul ca centru și origine a spațiului personal al lui **Bollnow**, la convingerea că întoarcerea spre înăuntru a omului eliberează și depășește, a lui **Heidegger**, și până la teoria lui **Olgiati**, aparent depărtată de loc, în care arhitectura înseamnă camere, stări de spirit în sine și experiențe cu sens ale spațiului.

Mândria apartenenței la o comunitate reinventată este strâns legată de percepția existențială a lui **Heidegger** asupra omului, ca entitate care **coexistă**, și un răspuns dat situației actuale a lumii, considerată eterogenă și individualistă de **Olgiati**. În aceeași manieră, păstrarea și rafinarea arhitecturii prin intermediul **culturii** răspunde teoriei lui **Olgiati**, care critică situația actuală a lumii, cu idealuri insuficiente și discută despre un duet necesar între construirea clasică și cea filozofică pentru a defini spațiul cu sens. **Giedion** consideră că arta pregătește întâlnirea cu prezentul, iar **cultura hibridă**, atemporală a nucleului menționat confirmă acest gând.

Sărbătoarea ca activator ține de o nevoie a omului de a experimenta situațiile vieții ca memorabil, de totalitatea natură-om în acest caz (**Heidegger, Minkowski**). În plus, imersarea vizitatorului în rol, după **Venturi**, contribuie la nuanțele și intensitatea acesteia. Conform **Heidegger**, o atmosferă este un fel de a fi a omului în lume, **fundația prezenței** acestuia, idee exprimată prin excelență de sărbătoare.

Norberg Schulz vede **ordinea** ca pe o caracteristică a totalității comunității, **Eisenman** ca pe o condiție necesară pentru o arhitectură validă, **Heidegger** ca pe un aspect care dă

existență lucrurilor, iar **Olgiați** explică cum clădirea e un mecanism de a ordona lumea, prin elemente de bază. Nu e deci de mirare că ordinea proprie germanului a fost preluată și aplicată stilului de viață și chiar mediului construit, acțiune care a generat imagini calitative ușor de înțeles.

Nu în ultimul rând, gestiunea controlată a **scării obiectului** nou sau modificat în țesut a condus la perpetuarea unei imagini coexive, structurate și relaționate.

Per total, acest mediu inițial de **import**, deși depopulat, a fost asumat și crește prin redefinire culturală, demers atemporal ce reunește comunitatea și evenimentul și *îngrijește* în mod direct imaginea construită. **Importanța omului** în tot acest proces, și deci în relația om-loc-obiect, este reafirmată, definind astfel noi raporturi și posibilități. Așa cum românii au acceptat în cele din urmă populația colonizată, fapt ce a condus la o simbioză și creștere de ambele părți, populația locală a acceptat și chiar integrat recent orășenii care și-au cumpărat case în scop personal sau turistic. Acest fenomen dă naștere unui nou tip de coexistență, care poate aduce noi oportunități de ambele părți dacă este gestionat îndeaproape, atent și asumat.

Studiul arhitecturii vernaculare subliniază conexiunea dintre mediul construit și om, în ambele sensuri: omul influențează mediul construit prin adiții, iar mediul construit influențează direct dinamica, percepția omului și utilizarea spațiului de către acesta.

Atât temele predilecte de operare în mediul rural, identificate în arhitectura contemporană din zonele de apartenență a coloniștilor, cât și atitudinile locale contribuie la conturarea unor **direcții pertinente**, rezervate în mijloace și bogate în conținut, pentru acest mediu, pentru acest tip de țesut, pentru acest tip de funcțiune.

Percepția nucleului VGB în **context nou**, legat de idei universale, demonstrează că acesta nu este numai actual, ci un veritabil exemplu de reinventare a totalității calitative de-a lungul timpului.

8. CONCLUZII

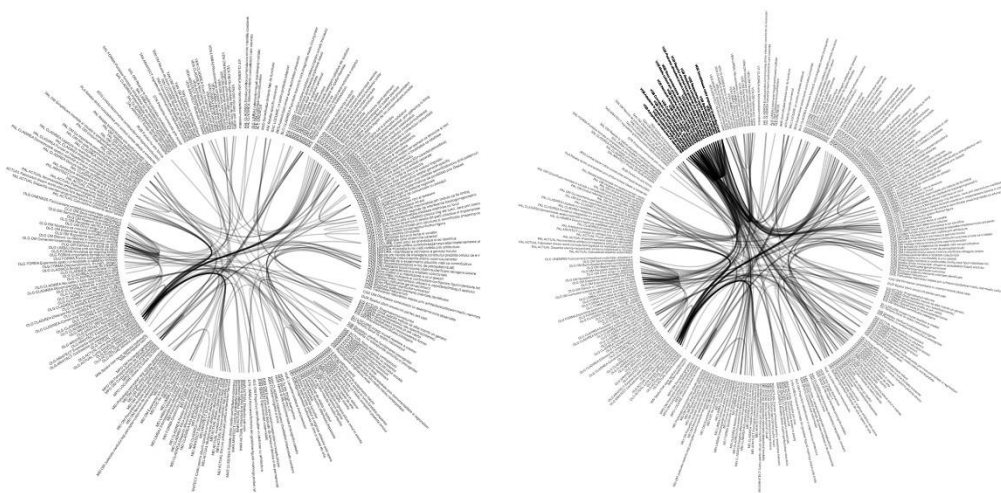

Fig. 9 Privirea în paralel a corelațiilor (stânga) și adițiilor (dreapta), a principiilor universale și a fenomenelor locale

Am afirmat în începutul tezei că arhitectura trebuie să fie **contextuală** prin loc și **autonomă** prin formă pentru a genera imagini adecvate, care adună totalități complexe, dar sunt în același timp ușor de înțeles.

După imaginarea și parcurgerea argumentației, în cadrul căreia am privit în paralel teoriile universale și fenomenele calitative ale locului identificat precis, aș dori să reformulez afirmația precedentă: arhitectura trebuie să fie **contextuală** prin loc, **autonomă** prin formă și **incitantă** prin relația cu omul.

Contextual nu înseamnă doar rezultat din loc, autonom nu înseamnă simplu formalism, iar incitant nu înseamnă subiectivism.

Contextualitatea presupune raportarea la un mediu existent, cu specificitate proprie: arhitectura apare undeva, iar acel undeva poate fi mai mult sau mai puțin exprimat în și prin arhitectură. Autonomia limbajului presupune cunoașterea legilor vizuale și compoziționale, asamblarea unei imagini cu însemnătate într-o manieră ușor de înțeles. Incitant pentru om înseamnă oferirea un cadru care să inspire: imaginație, vis, amintiri, orientare, interacțiune, autocunoaștere, apartenență.

Relația **om-loc-obiect** este un bun companion în arhitectură, permite referințe, posibilități și atitudini nelimitate, necesare și clarificate printr-un obiect cu sens. Cele trei componente, care în sine conțin sau simbolizează relații complexe, poate fi interpretată subiectiv, în funcție de intențiile, preferințele și atitudinea Creatorului. Arhitectura nu este o sumă predefinită a factorilor enunțați, la fel cum nu există o singură variantă corectă de a opera cu ei: fiecare Creator interpretează posibilități și selectează ierarhii personalizate între aceștia și, de ce nu, poate chiar ignora din termeni, fără a fi neapărat condamnat la un rezultat nesatisfăcător. Abstracția geometrică este un aspect pe care fiecare îl definește în mod propriu culturii și experienței sale, între raționalism și pitoresc.

În **prima parte** a tezei, valoarea din cadrul acestui trinom a fost definită printr-o percepție comparativă a teoriilor de arhitectură, aranjate tematic. Rezultatul acestui demers a fost identificarea unor atitudini și principii comune, mecanisme directe de acces al calitativului, precum ordinea, variația în temă, gestionarea atentă a relației țesut-obiect, sensibilitatea, claritatea, unitatea etc.

În cea de-a **doua parte**, valoarea, prezentă în loc în instanțe diferite care coexistă, a devenit negociată prin sentiment colectiv și eveniment. Această nouă perspectivă pune în evidență valoarea prin perspectivă umană, prin capacitatea omului, atât individual, cât și în comunitate, de a gestiona fondul construit și de a reanima totalități calitative.

Punerea față în față a acestor două tipuri de valori, una **teoretizată**, iar cealaltă **negociată** la fața locului, a determinat o perspectivă nouă asupra relației universal-local, reafirmarea relevanței nucleelor rurale, exemplificarea puterii reale a omului prin comunitate, dar și prin forța exemplului personal.

Dacă primele capitole oferă posibile piste în ceea ce privește calitatea actului arhitectural prin **limbaj**, raportat sau nu la loc, și felul în care omul se raportează la loc și îl înțelege prin percepție, nucleul vine să dialogheze cu acestea majoritar pe filiera **umană**, a relațiilor interumane care modelează (și) mediul construit – prin redefinirea unei comunități funcționale reapare noțiunea calitativă de schimb, iar prin eveniment se generează coeziune, atmosfera și caracter. Mediul construit este direct influențat de acest fenomen comun, care trebuie învățat și cultivat prin empatie.

În cadrul acestui discurs, mediul vernacular nu e perceput doar ca loc al memoriei ce necesită protecție sau ca simplu obiectiv turistic, ci ca mediu valoros atât dinafară, prin arhitectură, organizare spațială, densitate, relații, materiale, tehnologii, cât și din interior, prin reinventarea unor comunități care readuc în actualitate dialogul cu universalul.

Prin limbajul determinant și calitatea relaționării cu omul și mediul înconjurător, gestionate de arhitect, obiectul de arhitectură poate aduna lumi complexe, pe care să le

transpună fizic – o simplitate prin complexitate, o complexitate prin înțelegere.

Contribuțiile personale din cadrul prezentei lucrări se situează în jurul acestor concluzii, la a căror argumentare contribuie:

- Punerea laolaltă a unui set de teorii de arhitectură, suficient de variate pentru a ilustra puncte comune, tensiuni, ambiguități, contraste, suprapuneri etc., printr-o metodă grafică ușor de înțeles, interactivă, care nu este finită, ci poate fi accesată și continuată;
- Ilustrarea unor aspecte necunoscute din cadrul teoriilor, revelate în urma punerii acestora în relație;
- Înțelegerea motivelor din spatele situației actuale a mediului construit rural din Banat (și nu numai), prin lentila teoriei;
- Perspectiva diferită asupra lumii satului prin înțelegerea teoriilor;
- Înțelegerea complexă a omului: a sinelui, a relației cu spațiul și cu obiectul construit;
- Perspectiva diferită asupra arhitecturii prin înțelegerea condiției umane;

- Percepția unui nucleu rural local în context diferit, în relație cu teoriile universale;
- Perspectiva diferită asupra teoriei prin exemplul rebel, neteoretizat;
- Exemplificarea definirii unei totalități perceptibile, prin metode ad hoc, ne-arhitecturale: redefinirea comunității, a nevoilor și idealurilor și prin eveniment;
- Apropierea teoriei de practică și tentativa de teoretizare a unui mediu pur pragmatic;
- Identificarea și enunțarea unor atitudini valide față de mediul construit existent;

- Nevoia de înțelegere stratificată, ca și condiție determinantă;
- Definirea accesului la calitativ prin gestionarea relației om-loc-obiect;
- Facilitarea înțelegerii unor condiții actuale, dar și a unor posibilități valide, prin discuția om-loc-obiect construit;
- Sublinierea libertății arhitectului în fața procesului creativ, în imaginarea clădirilor cu sens;

Valoarea devine astfel atât sursă de **inspirație** pentru arhitectură, cât și **țel**. Ea poate fi inerentă sau poate rezulta din limbaj, reinterpretarea locului, interacțiunea cu omul, factori care conlucrează în traspunerea unor aspecte înțelese printr-o formă de dialog – obiectul construit, în care relațiile sunt superioare conceptului. Tot ceea ce ne înconjoară este conectat, depinde de noi cum gestionăm calitatea acestor relații.

Relația om-loc-obiect guvernează teza pe toată desfășurarea argumentului, subliniind importanța înțelegerii fiecărui termen în parte și mai ales a relațiilor ce pot fi definite între aceștia, aspecte calitative determinante ale obiectului arhitectural final.

Ca urmare a condiției sale atât globale, cât și locale, atât personale, cât și colective, arhitectura trebuie să fie **contextuală** prin loc, **autonomă** prin formă și **incitantă** prin relația cu omul.

Arhitectura primește valoare prin definirea clară a unor **relații** (cu locul, cu omul), dar și prin calitatea materializării formale a acestora. Astfel, aceasta trebuie să fie într-o mai mică sau mai mare măsura **contextuală prin loc și autonomă prin formă**.

Direcții posibile de continuare a cercetării

Metodele variate utilizate în susținerea argumentației, precum și cadrul diferit, dar clar definit, în care sunt discutate relațiile identificate, permit extinderi în mai multe direcții:

1. Studiul de tip deschis și posibilitatea completării teoriilor

Teoriile care coordonează prezentul studiu au fost alese pe baza unor criterii obiective, cu o nuanță de subiectiv: raportarea la om, loc și obiect, dar și preferința personală. Astfel, matricea pe care acestea o generează comparativ poate fi completată în limita unor noi condiționări auto-impuse. Criteriile de selecție pot fi redefinite sau completate, pentru a ilustra o imagine de ansamblu mai completă. În plus, studiul oferă posibilitatea, dar și metoda unei interacțiuni directe între universal și local, cu informație locală care poate varia în funcție de nevoi – de exemplu, poate fi studiat modul în care un loc anume interferează cu matricea generală a valorii.

Prin completare, matricea relațiilor identificate anterior poate genera noi rapoarte, contraste sau ierarhii: cu fiecare informație nou introdusă, aceasta își redesenează conexiunile.

2. Crearea unei platforme interactive, care să permită introducerea de date și interacțiunea cu acestea, precum și detalierea suplimentară a legăturilor și influențelor reciproce a teoriilor selectate.

Dacă pentru a servi scopului tezei, suportul vizual a putut acomoda un număr considerabil de idei, odată cu creșterea în volum a informației introduse, acesta riscă să devină ilizibil. Această situație poate fi preîntâmpinată prin păstrarea acestuia în mediul online, pe o platformă sau într-o aplicație care să permită atât introducerea de date noi și regenerarea automată, cât și interacțiunea cu schema rezultată: zoom in, click pe idei și evidențiat legături etc.

3. Detalierea și prezentarea tipologiilor locale

Momentan, în discuția despre specificul local, tipologiile au fost extrase din surse externe tezei de doctorat. Acestea pot fi adunate, redesenate și prezentate unitar pentru a genera o bază de date clară, care să poată fi înțeleasă simplu și rapid. Acest demers ar putea avea și urmări practice, deoarece printr-o prezentare simplă, dar concentrată, pot fi preluate, reinterpretate sau abstractizate aspecte caracteristice sau pot fi introduse noi relații, în relație clară cu caracterul existent.

Tipologiile identificate în cadrul nucleului studiat au fost desenate de la zero, ceea ce a oferit oportunitatea unei înțelegeri mai profunde a relațiilor, dinamicii și caracterului zonei.

4. Apariția în mediul studiat a unor **noi fenomene**, care să introducă perspective noi asupra ceea ce a fost cercetat deja și să redefinească relații, ierarhii, valori.

5. Includerea altor nuclee valoroase

Pe lângă cel menționat în teză, Banatul mai oferă exemple de nuclee păstrate unitar, precum Ilidia-Socolari-Potoc. Și aici, așezările care îl compun au particularități diferite, dar generează un nucleu coeziv, activat la rândul său prin comunitate, eveniment și exemplu pozitiv.

6. Materializarea cercetării printr-un material tipărit

Finalizarea acestui studiu a presupus un volum mare de muncă, prezentat în termenii proprii unei lucrări de cercetare. Acesta a presupus afinități, dar și zone insuficient tratate, care, cântărite, pot deveni material viabil pentru un viitor volum scris.

Referințe

- [1] M. Heidegger, *Originea operei de artă*, București: Humanitas, 1995.
- [2] P. von Meiss, *De la formă la loc + Tectonica. O introducere în studiul arhitecturii*, București: Capitel Avangarde, 2015.
- [3] E. S. Casey, *The Fate of Place. A philosophical history*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1998.
- [4] W. Manifestul studenților de la arhitectură Witwatersrand, For us, articol *Beyond visibility*, Aldo van Eyck, 1962, p. 20.
- [5] C. Norberg Schulz, *Architecture: Presence, Language, Place*, Milano: Skira Architecture Library, 2000, pp. 59, citat din E. Husserl, *Tatsache und Wesen* (1913), în *Ausgewahlte Texte*, I, p.98: "Place is the most comprehensive manifestation of the world of life".
- [6] C. Norberg-Schulz, *Architecture: Presence, Language, Place*, Milano: Skira Architecture Library, 2000, p. 12.
- [7] S. Giedion, *Space, time and architecture: the growth of a new tradition*, Cambridge: Harvard University Press, 2009, p. 356.
- [8] M. Heidegger, *Poetry, language, thought*, New York: Harper perrenial modern classics, 1971, pp. 141, cap. *Bauen, wohnen, denken*, cit.orig. "To construct and to inhabit express therefore the way in which man is in the world".
- [9] V. Gaivoronschi, *Matricile spațiului tradițional*, București: Paideia, 2002, p. 45.
- [10] A. Tzonis și L. Levaivre, *Critical Regionalism. Architecture and Identity in a Globalized World*, Prestel, 2003, p. 14.
- [11] W. Curtis, *Modern architecture since 1900*, Third edition, Londra: Phaidon Press Limited, 2005, p. 639.
- [12] K. Frampton, *Arhitectura modernă. O istorie critică*, București: Editura Universitară Ion Mincu, 2016, p. 332.
- [13] N. Lascu și I. Tulbure Moldovan, *Arhitectura modernă și contemporană în România - note de curs*, București, 2018, p. 31.
- [14] C. Norberg-Schulz, *Architecture: Presence, Language, Place*, Milano: Skira Architecture Library, 2000, p. 85.
- [15] C. Norberg Schulz, *Genius Loci*, New York: Rizzoli, orig. cit.: "A natural place is understood since the earliest times as an intrinsic manifestation of a genius loci", 1980.
- [16] T. O. Gheorghiu, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana. Elemente de istorie și morfologie; protecție și integrare*, Timișoara: Eurobit, 2008, p. 346.
- [17] N. Săcară, *Valori ale arhitecturii populare românești*, Timișoara: Facla, 1987, p. 74.
- [18] C. Norberg-Schulz, *Genius Loci*, New York: Rizzoli, 1980, p. 190.
- [19] M. Heidegger, *Originea operei de artă*, București: Humanitas, 1995, p. 189.
- [20] O. Bollnow, *Human space*, Londra: Hyphen Press, 2011, p. 122.
- [21] M. Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, București: Humanitas, 1999, p. 290.
- [22] A. m. s. bănațean, *Memoria satului românesc I. Studii de etnografie, etnologie, artă populară*, Timișoara, 1997.
- [23] A. m. s. bănațean, *Memoria satului românesc I, Studii de etnografie, etnologie, artă populară*, Timișoara, 1997, p. 135.
- [24] O. Bollnow, *Human space*, Londra: Hyphen Press, 2011, p. 273.
- [25] J. Pallasmaa, *The eyes of the skin – Architecture and the senses*, Anglia: John Wiley &

Sons, 2005, p. 12.

- [26] C. Norberg-Schulz, *Architecture: Presence, Language, Place*, Milano: Skira Architecture Library, 2009.
- [27] C. Norberg-Schulz, *Architecture: presence, language, place*, Milano: Skira Architecture Library, 2000.
- [28] J. Gibson, *The perception of the visual world*, Cambridge: The Riverside Press, 1974, pp. 199, cit.orig. „Things must be substantial before they can be significant or symbolic. A man must find a place to sit before he can sit down to think.” .
- [29] V. Olgiati, *Non-Referential Architecture*, Zurich: Park Books, 2019, p. 74.
- [30] J. Pallasmaa, *The eyes of the skin - Architecture and the senses*, Anglia: John Wiley & Sons, 2005, p. 29.
- [31] J. Pallasmaa, *The eyes of the skin - Architecture and the senses*, Anglia: John Wiley & Sons, 2005, p. 34.
- [32] T. Pârvulescu, *Găârâna Jazz. Povestea unui festival, a locului și a publicului său*, Timișoara: Brumar, 2012, p. 26.
- [33] S. Vultur, *Germanii din Banat prin povestirile lor*, Iași: Polirom, 2018.